

תפילת הקדיש¹⁰

א

הקדיש בתפילה

תפילת הקדיש זוקקת בירור בכמה היבטים, ובהם: זהות מחברה, משמעותה והקשר בינה ובין האבלות, היינו סיבת אמירתה מפי אבלים.

תפילת הקדיש מוזכרת לראשונה, אומנם במרומז, בעקיפין, בתלמוד הבבלי:

"בשעה שישראל נכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ועונין יהא שמיא הגדול מבורך הקב"ה מנענע ראשו ואומר אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו כך" (ברכות ג"ע"א).

כאשר בני ישראל מתכנסים בבתי התפילה ואומרים את המילים "יהא שמיא רבא", הקב"ה רווה נחת ואומר כביכול בינו לבין עצמו: "אשרי המלך שמקלסין [=משבחים] אותו בביתו כך", וממשיך ואומר – הפעם בצער: "מה לו [=אבוי] לאב שהגלה את בניו ואוי להם לבנים שגלו משולחן אביהם"¹¹.

במסכת סוטה, רבא מסביר לזכות מי ראוי לזקוף את קיום העולם:

"עלמא אמאי קא מקיים אקדושה דסידרא ואיהא שמיא רבה דאגדתא" (בבלי, סוטה מט ע"א).

10. ככל יתר חלקי הספר גם פרק זה מתורגם וערוך (שמות העושים במלאכה מוזכרים בראש הספר).

11. אזכור כזה מופיע גם בברכות כא ע"ב: "אמר ר' יהודה ור"ש תלמידי דרבי יוחנן אמרי לכל אין מפסיקין חוץ מן יהא שמו הגדול מבורך..."; וכן בסוכה לט ע"א: "אמר רבא: לא לימא איניש יהא שמיא רבא ויהדר מברך, אלא יהא שמיא רבא מברך בהדיא".

היינו, העולם מתקיים בזכות הקדושה שנאמרת בתפילה ובזכות תפילת הקדיש שנאמרת אחרי הלימוד.

במסכת שבת קיט ע"ב אומר רבי יהושע בן לוי ש"כל העונה" (לתפילת הקדיש) במילות השבח "...יהא שמיא רבא" ואומר אותן "בכל כחו", מובטח לו ש"קורעין לו גזר דינו", הוזה אומר: אם נגזר עליו עונש משמיים, העונש יבוטל.

במסכת מגילה שבתלמוד מובאת משנה וזה לשונה: "אין פורסין את שמע פחות מעשרה" (בבלי, מגילה כג ע"ב). "פריסה" זו היא חזרה על קטעי תפילה מסוימים בסופה - לתועלת המאחרים. בעבר נהגו לחזור על קריאת שמע, ורש"י והר"ן הבינו שאותה "פריסה" אמורה בתפילת הקדיש, שנאמרת שוב בסוף התפילה, למען המאחרים להגיע לבית הכנסת.

מן האזכורים הראשוניים שבגמרא משתמע שאמוראים הכירו את תפילת הקדיש, ואם כן, אין ספק שנתחברה בתקופה שקדמה לתקופתם.

הגמרא מספרת שיעקב אבינו ידע שמותו קרב ורצה להספיק, טרם שילך לעולמו, לגלות לבניו את קץ הימין, היינו קץ חשכת הגלות ובוא הגאולה. לצורך כך הוא אסף אותם אליו, אך לפתע נסתלקה ממנו רוח הנבואה ולא עלה בידו להגשים את תוכניתו.

"ביקש יעקב לגלות לבניו קץ הימין ונסתלקה ממנו שכינה" (בבלי, פסחים נו ע"א).

יעקב מגלה שהנבואה נסתלקה ממנו והוא נסער ונרעש. הוא חושש שמא הזדעזעו אמות הסיפים של אמונת הדור שהעמיד, ואחד מבניו איננו נאמן לדרך שהנחיל להם, ובלשון הגמרא: "אמר שמא חס ושלוש יש במיטתי פסול" (שם). בניו מבקשים לפוגג את חששותיו ומשמיעים הצהרת אמונים מפורשת: "שמע ישראל" - אין לך שום סיבה לדאגה, הם אומרים לו, אמונתנו תמימה ואיתנה, וכולנו נשמור אמונים לה'.

כששמע יעקב אבינו הכרזה חגיגית שיש בה שבח והלל לה' וקידוש שמו יוצאת מפיות בניו, התעוררה בו שמחה עצומה. התלהבותו הלכה וגברה, ובהגיעו לאקסטזה פתח גם הוא ואמר: "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד".

הגמרא מלמדת אותנו שאת מילות השבח שאמר יעקב, עלינו לומר בתפילה אחרי "שמע ישראל", אם כי עלינו לומר אותן בלחש, וזאת משום שכשמשנה רבנו אמר פרשת "שמע ישראל" (דברים ו, ד) הוא לא הזכיר אחרי המשפט הראשון שבח זה.

בתרגום ירושלמי לחומש דברים, הפסוק "שְׁמַע יִשְׂרָאֵל ה' אֱלֹהֵינוּ ה' אֶחָד" (דברים ו, ד) - מתורגם ומבואר, ובביאור יש תוספת על האמור בפסוק עצמו. התרגום מזכיר את אמירת השבח של יעקב - ומביא אותה כמובן בתרגומה לארמית:

"יהא שמיה רבא מברך לעלם".

גרסה זו היא־היא הגרסה שעונים שומעי הקדיש, כפי שציינה הגמרא בברכות, והיא תומכת בסברה שתפילת הקדיש קדומה, ואפילו מאוד - היא מזמנו של יעקב אבינו (לכל הפחות).

אומנם הגמרא טוענת (פסחים, שם) שמשנה לא הכיר אמירה זו, אבל מקורות תלמודיים אחרים מפריכים את הטענה, לדוגמה:

"תניא רבי אומר: 'כי שם ה' אקרא הבו גודל לא־להינו' אמר להם משה לישראל בשעה שאני מזכיר שמו של הקב"ה אתם הבו גודל" (בבלי, יומא לז ע"א).

המהרש"א מסביר שכשם שבמקדש כאשר שמעו העם את שם ה' יוצא מפי כוהן גדול, ענו: "ברוך שם כבוד מלכותו", כך גם ישראל - בכל פעם, בהיאמר שם ה', עליהם להשיב: "ברוך שם כבוד מלכותו". וזאת הייתה דרישתו של משה.

גם בספרי, בביאור המילים "כִּי שֵׁם ה' אֶקְרָא" (דברים לב, ג), מוסבר שמשנה הורה לישראל לומר "ברוך שם כבוד מלכותו" בעקבות שמיעת שם ה'. מתרגום ירושלמי למדנו שנוסח זה ו"יהא שמיה רבא" שבתפילת הקדיש - שניים שהם אחד (גרסה עברית וגרסה ארמית ששתיהן אומרות בדיוק אותו הדבר), אם כן, לפנינו ראיה שהאמירה העיקרית של תפילת הקדיש, שנוסחה על ידי יעקב אבינו (ואפילו אחר ניסחה, מכל מקום היא הייתה מוכרת לו), זכתה באישורו של משה רבנו.

ראוי לדייק שבלב הדיון כאן ניצבת האמירה "יהא שמיה רבא", שהיא האמירה העיקרית של תפילת קדיש המוכרת לנו, אבל הגמרא אינה מכנה אותה בשם "קדיש", והנוסח המלא של תפילת הקדיש איננו מופיע בגמרא.

דיון מפורש ב"קדיש" מוצאים במסכת סופרים, שמשולבים בה חיבורים קדומים:

"ואין אומרים קדיש וברכו פחות מעשרה" (פרק י)¹².

מכאן, שיעוד בתקופת התלמוד, תפילת הקדיש הייתה קיימת וידועה.

ב

קדיש האבלים ליד הקבר

כאמור, בתלמוד אין אזכור מפורש לתפילה בשם זה וגם לא נוסח מלא של תפילה כזאת.

נוסח מלא של התפילה וגם תיאור שמלמד על אמירתה מפי אבלים מוצאים לראשונה בספרות הגאונים, בחיבור של רב עמרם גאון. אזכור הקדיש בדברי גאון נוסף, רב האי גאון, מובא (בכלי שני) - בטור שולחן ערוך: "צדוק הדין וקדיש אומרים על תינוק משעברו עליו שלשים יום" (יורה דעה הלכות אבלות שדס, ד). ובמקום אחר בטור שולחן ערוך (יורה דעה הלכות אבלות שעו) מצוטטים דברי הרמב"ן, ושם מוצאים את נוסח הקדיש.

הרמב"ם מביא את נוסח הקדיש המלא בהלכות תפילה, ולצידו - את הנוסחה החסידית "ויצמח פורקניה ויקרב משיחיה". בזמנו של הרמב"ם שולב בנוסח

12. ובהמשך הפרק: "ובמקום שיש שם תשעה או עשרה ששמעו בין ברכו בין קדיש ולאחר התפלה עומד אחד מאלו ויאמר ברכו או קדיש וענו אחריו יצא".

הקדיש שמו של הרמב"ם עצמו:

"בחייכון וביומיכון ובחיי רבנו משה בן מימון".

בסוף מסכת מועד קטן (פרק ג, סימן פז) מצטט הרא"ש בפסקיו את הקדיש שאומרים האבלים בזמן הלוויה, ומזכיר שלדעת רש"י מותר לאומרו גם בחול המועד, ומסביר מדוע:

"שאין זה הספד אלא הודאה וקבלת עול מלכות שמים".

מדוע כונתה תפילה זו בשם "קדיש"? נראה שמקור השם במצוות 'קידוש השם', שהיא מצווה דאורייתא שכל אחד מישראל מחויב בה. חובה זו מוזכרת בתלמוד הירושלמי. על מילות התורה "וְנִקְדְּשִׁיתִי בְּתוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל" (ויקרא כב, לב) הירושלמי מעיר: "מכאן שבני ישראל מצווין על קדוש השם" (שביעית פ"ד ה"ג). מהערת הירושלמי משתמע שהשם "קדיש" הוא קיצור של "קידוש השם", היינו האדרת הא-ל.

גם הרמב"ם מדגיש שהחיוב לקיים מצווה זו חל על כל יהודי¹³, וכפי שמפורש בספרא:

"על תנאי הוצאתי אתכם מארץ מצרים, שתמסרו עצמכם לקדש את

שמי" (תורת כוהנים על ויקרא כב, לג).

מחבר מחזור ויטרי (אחד מתלמידי רש"י) סבור כי מקור תפילת הקדיש בפסוק מנבואת יחזקאל: "וְהִתְגַּדַּלְתִּי וְהִתְקַדְּשִׁיתִי" (לח, כג). הנבואה בפרק זה מבשרת על השמדת האויבים גוג ומגוג, שבזכותה יתגדל, יתפאר ויתקדש שם ה'. באמירת הקדיש אנו מביעים אפוא את תקוותנו שהיום שבו ימלוך ה' על העולם כולו קרוב, ואנו נזכה להתגשמות הנבואה:

"וְהָיָה ה' לְמֶלֶךְ עַל כָּל הָאָרֶץ בַּיּוֹם הַהוּא יְהִי ה' אֶחָד וְשִׁמוֹ אֶחָד"

(זכריה יד, ט).

13. רמב"ם משנה תורה ספר המדע הלכות יסודי התורה פרק ה.

ג

קדיש האבלים בשנת האבל

אמירת תפילת הקדיש של האבלים, ירידתם לפני העמוד (לשמש שליח ציבור) וחובתם לקרוא הפטרה בשבתות במשך כל שנת האבלות, מוזכרות בשולחן ערוך לראשונה ביורה דעה, הלכות אבלות סימן שעו. הבית יוסף והרמ"א מצטטים בחיבוריהם מקורות אלו: תנא דבי אליהו; מדרש תנחומא לנח; הזוהר חדש סוף אחרי מות; הכל-בו פח; ולבסוף את הגמרא עצמה במסכת כלה רבתי פ"ב, שם מובא סיפור ארוך למדי אפוף אווירה מיסטית ורומז לסודות שמימיים: רבי עקיבא פגש אדם. אותו אדם נשא על כתפו קורה כבדה ביותר. לשאלת רבי עקיבא לפשר מעשהו, השיב האיש בסיפור אישי. הוא סיפר כי כבר זמן רב למדי הוא איננו בין החיים. העוונות שצבר בחייו רבו מנשוא, ומשהלך לעולמו הוטל עליו עונש: מדי יום ביומו הוא נשרף על המוקד, ואת העצים לבעירת המוקד מוטל עליו לקושש בעצמו וגם להובילם אל מקום האש. רבי עקיבא התעניין אם הותיר אחריו ילדים בעולם, והאיש היסס, חכך בדעתו וסיפר שבשעה שנפטר מן העולם - כרסה של אשתו עדיין הייתה בין שיניה, והוא לא זכה לדעת מה אירע מאז. התחקה רבי עקיבא על עקבות אשתו, גילה שמעט אחרי שהתאלמנה ילדה בן. לקח רבי עקיבא את הילד אליו, לימדו לעבור לפני התיבה ולומר קדיש. לאחר זמן שוב פגש את האיש. הפעם לא נשא על כתפיו מאומה, ופניו קרנו מאושר. ביטא האיש באוזני רבי עקיבא את הכרת הטובה שהוא חש כלפיו, וסיפר לו שמאז החל בנו לעבור לפני התיבה ולומר קדיש, ומתמיד בזה, הוסר ממנו עול העוונות ולא זו בלבד אלא שהועבר לגן עדן.

אמירת הקדיש שבע פעמים בכל יום (שלוש פעמים בתפילת שחרית, פעמיים במנחה ופעמיים בערבית), מסתמכת על מילותיו של דוד המלך:

"שֶׁבַע יָיוֹם הִלָּלְתִּיךָ" (תהלים קיט, קסד).

מתוך סיפור מרגש זה מתחוור לנו עד כמה גדול החסד שגומלים אותם בנים להוריהם כשהם עוברים לפני התיבה, קוראים את ההפטרה ואומרים קדיש. כבר

הנביא ישעיה מציין את הטובות הגדולות שיכולים בנים לגמול עם הוריהם שהלכו לעולמם: "...יַעֲקֹב אֲשֶׁר פָּדָה אֶת-אַבְרָהָם לֹא עָתָה יָבוֹשׁ יַעֲקֹב וְלֹא עָתָה פָּנָיו יִחְוֶרוּ: ...כִּי בְרָאתוֹ יְלָדוֹ מַעֲשֵׂה יָדַי בְּקִרְבּוֹ יִקְדִּישׁוּ שְׁמִי וְהַקְדִּישׁוּ אֶת קְדוֹשׁ יַעֲקֹב וְאֶת אֱ-לֹהֵי יִשְׂרָאֵל יַעֲרִיצוּ..." (ישעיה כט, כב-כג), כלומר: יעקב גאל את אברהם. ובזכות שגאלו, לא ייאלץ עוד לחוש בושה מאבותיו ופניו לא יחווירו עוד מחמת אותה בושה, שהרי ילדיו מפארים את ה', ואם כן ברור שמיטתו שלמה והלך בדרך אבותיו. עוצמת הילדים גדולה עד מאוד, ומשום כך הם מסוגלים לבוא לעזרת אבותיהם.

ד

חובת הילדים

לסיבה האמיתית של הקדיש מוצעים ארבעה הסברים עיקריים:

א. אם ההורים לא הקפידו בחייהם על קיום מצוות מסוימות מבחירה, היינו התעלמו במודע מחוקי התורה או בחרו לסור מדרך ה', עונשים כבדים עשויים להיות מוטלים עליהם אחרי מותם. באמצעות אמירת קדיש יוכלו ילדיהם לשכך את חרון אף ה', כי הזכויות שיצברו הילדים בהאדרת שם ה', יזקפו לזכות הוריהם. אז ייאמר ברקיע: "אשרי שזה ילדו" - אשרי האב שאלה ילדיו! האפשרות להעביר זכויות מ"חשבון" הילדים ל"חשבון" ההורים היא חסד מיוחד מאת ה', כפי שעולה מאותו מעשה ברבי עקיבא, שהובא לעיל.

וכדי שההעברה הזאת תתאפשר - צריך האדם להוליד בן. רבי יוחנן הביע צער על מי שלא השאיר בן בעולם:

"כל שאינו מניח בן ליורשו הקב"ה מלא עליו עברה" (בבלי, בבא בתרא

קטז ע"א).

כלומר כל שאינו מותיר בן שיירש אותו אחרי מותו, הקב"ה זועם עליו. אמירה זו בוודאי אין להבין כפשוטה: ייתכן שאדם ישתדל מאוד אבל לא יצליח להוליד בנים, וכן ייתכן שיעמיד בן אבל יאריך ימים אחריו, וברור שאין לתלות בו שום אשמה. לפיכך נראה שכוונת רבי יוחנן בדברים אלו הייתה לומר שכל מי שמניח אחריו בן שאיננו ממשיך בדרך ה' - הקב"ה זועם עליו. על האדם לעמול כדי להנחיל לבניו את דרך ה' ולהטמיע אותה היטב בנפשם כדי שימשיכו בה גם אחרי מותו, כדברי ישעיה הנביא: "אֲמָרוּ צְדִיק כִּי טוֹב כִּי פָרִי מַעֲלִיָּהֶם יֵאָכְלוּ" (ג), (י) - השפעת חינוך האבות תמשיך להזין את בניהם שייוותרו בעולם אחריהם, והבנים ימשיכו ללכת בדרך שהנחילו להם אבותיהם.

ירושלמי שאינה חומרית אלא מורשת רוחנית, הזכירה התורה אצל אברהם: "כִּי יִדְעֻתִּי לְמַעַן אֲשֶׁר יֵצֵא אֶת־בְּנִי וְאֶת־בֵּיתוֹ אַחֲרָיו וְשָׁמְרוּ דֶּרֶךְ ה' לַעֲשׂוֹת צְדָקָה וּמִשְׁפָּט" וגו' (בראשית יח, יט). התורה בוטחת באברהם שיצווה את בניו שישמרו את דרך ה', שיגמלו חסד ויעשו משפט. על כל אב להקפיד ולשים לב שילדיו ימשיכו את אורח החיים שהנחיל להם, ואזי יתאפשר לו להמשיך ולחיות בנשמותיהם. כמה אומלל חש אברהם לפני שזכה ונולד לו יצחק, וביאושו פנה לא־לוהים: "מָה תִּתֶּן לִי וְאֹנְכִי הוֹלֵךְ עֲרִירִי" (בראשית טו, ב) - וכי מה תוכל לתת לי ואיזו תועלת תצמח לי מכל ההבטחות, אם לא יהיה לי למי להנחיל את המורשת הרוחנית שאטפח. הרי בהגיע יומי, זכרי יפוג מן העולם, ומותי יהיה סופי ומוחלט. הייאוש בשל היעדר היכולת להעמיד בנים עולה גם מדברי רחל העקרה לאישה: "...וְתֹאמַר אֶל יַעֲקֹב הִבֵּה לִי בָנִים וְאִם אֵין מִתָּה אֹנְכִי" (בראשית ל, א) - באין לי יורש רוחני הופכים כל חיי להיות חסרי ערך, ואחרי מותי לא ייוותר מהם זכר והם יימחקו לחלוטין מההיסטוריה.

רבי יוחנן הבין, כפי שכבר הוזכר, שמדובר ביורשים הנוחלים הון רוחני. ומי שמותיר אחריו ילדים שאינם ממשיכים בדרך שהקנה להם, ייחשב לו כאילו לא הותיר בנים בעולם, ואפילו גרוע מכך - אותם בנים שנותרו בעולם ואוחזים בדרכים מקולקלות, הקלקול יזקף לחובתו ויביא עליו את זעם ה', שהרי הוא היה אמור לחנכם כראוי, ולא מילא את חובתו בעולם.

גם רבי יהודה הנשיא הבין עד כמה חשוב שהבנים שיישארו בעולם ילכו בדרך אביהם, ולכן ביטא משאלה בסוף ימיו: "לבני אני צריך" (כתובות קג, א) - היום,

כאשר אני יוצא לדרכי לחיי נצח, אני נזקק, יותר מאי פעם, לילדיי. מעתה לא אוסיף לצבור זכויות בעצמי, וכדי שנשמתי תזכה לטיפול שהיא זקוקה לו, אני חייב להישען על לימוד התורה והמעשים שלהם.

בין הורים לילדיהם מתקיימים יחסי גומלין. הבן יורש מאביו מלבד הון חומרי, גם רכוש רוחני: את מידותיו הטובות, את סגולותיו המוסריות ואת כל תכונותיו הרוחניות. הוא ממשיך באותה דרך, מוסיף לפתח את המפעל הרוחני שאביו החל בו (או ירש מאביו ופיתחו פיתוח נוסף), ומשיבו לו. הבן קיבל עיזבון רוחני מאביו, ומחזירו לאביו שאיננו בין החיים. כשאוב הפתילה מתוך השמן, כך הנשמה האבהית יונקת מן האוצר הרוחני של הילדים. ככל שירבו הבנים לצבור הון רוחני ולהגדילו, יגדלו רווחי ההורים. אפשר להסביר שכוונת הפסוק "לא יומתו אבות על בנים" (דברים כד, טז) לומר שאותם הורים המותירים אחריהם ילדים כנים והגונים, לעולם לא ייבלו, ומיתתם לא תיחשב כיבוי סופי של חייהם, שכן חייהם יימשכו, אם כי בדמות שונה מדמותם ובדרך אחרת.

המשך החיים שאחרי המוות משתמע גם מהכרזת דוד המלך: "צדיק כְּתָמָר יִפְרָח" (תהלים צב, יג) - הצדיקים פורחים כעין התמרים, וכארז הלבנון מתרוממים ומתנשאים אל על, וגם אז הם "שְׁתוּלִים בְּבֵית ה'" (שם, יד) - את העולם הזה הם עוזבים, ועוברים להיות שתולים בגן האדון - ה', וגם שם הם ממשיכים לשגשג:

"בְּחִצְרוֹת אֲלֵהֵינוּ יִפְרִיחוּ" (שם).

דוד המלך חותם את יצירתו, כל מזמורי תהלים, במילים נהדרות: "כָּל הַנְּשָׁמָה תִּהְלֹל יְיָהּ" (תהלים קג, ו). כל הנשמות, גם אלו שנפרדו זה כבר מן הגוף שבתוכו שכנו, ממשיכות להלל את האֵל; והן מצליחות בזה הודות לשיתוף הפעולה הרוחני עם הבנים שהולכים בדרך אבותיהם.

לכאורה, הסבר זה איננו עולה בקנה אחד עם אמירת דוד המלך במזמור אחר: "לֹא הֵמָּתִים יִהְלְלוּ יְיָהּ" (קטו, יז), ובכל זאת אין חובה לומר שבין שתי האמירות מתקיימת סתירה: אותם מתים שלא יהללו את ה', הם מי שבעודם בחיים לא דאגו להכין "תשתית" להלל, שאותה יותירו בעולם אחרי מותם: הם לא שאפו להנציח עצמם במעשה מרהיב שיתרום לכלל, ולא התאמצו להנחיל לילדים דרך

נאה שיתמידו ללכת בה. בני אדם כאלה למעשה לא חיו אף פעם, הם "מתים נצחיים". הם היו מתים לפני שמתו, ואחרי שמתו - נשארו כאלה.

בפתיחת חיבורו "משנה ברורה", החפץ חיים מסביר שהנשמה, גם אחרי שהיא עוזבת את העולם הארצי, ממשיכה להזדקק להשראה ולמזון רוחני. מובן שעל האדם לדאוג להכין לעצמו - בעודו בחיים - צידה רוחנית לדרך, שממנה יזון בעתיד, באותם זמנים שהכנת צידה כזאת כבר לא תהיה ביכולתו. ועם זאת, במקרה הצורך, הוא יוכל להשיגה גם באמצעות ילדיו.

עם י"ג מידות, שלוש עשרה תכונות החסד של הקב"ה, משה רבנו מונה מידה המתוארת במילים "פֶּקֶד עֶוֹן אָבֶת עַל בְּנִים" (שמות לד, ז) - מעניש הבנים על חטאי אביהם. כיצד מידה זו מתיישבת עם הרחמנות של האל המוזכרת באותו פסוק במידה "נֶצַח חֶסֶד לְאֲלֹפִים"?! הנוצר חסד עד לדור האלפי!

נראה שאפשר לפרש את "פֶּקֶד עֶוֹן אָבֶת עַל בְּנִים" גם על דרך הדרש: הפועל העברי פק"ד נושא כמה משמעויות¹⁴, ויש שהוא משמש לציון היעדר, מיעוט או התפוגגות, לדוגמה: "וַיִּפְקֶד מְקוֹם דָּוִד" (שמואל א כ, כז). ייתכן אפוא להבין שמגנייה-פקידה זו בתוך מידות החסד כוונתה שיש לבנים יכולת לגרום לעוונות אבותיהם שיתמעטו ואפילו יתפוגגו לגמרי. כיצד יעשו זאת? במעשיהם הטובים. הילדים מסוגלים לגרום לכפרת עוונות הוריהם, באמצעות שמירת התורה וקיום מצוותיה; ובאמירת תפילת הקדיש הם יכולים לעזור להוריהם ולגרום לה' לנסוך בהם כוח חיות חדש.

14. בנטיית השורש בבנייני הפועל השונים - מתקבלים פעלים הנבדלים זה מזה במשמעותם (בשורש זה וגם בשורשים עבריים נוספים). הדרשן מנצל את האפשרויות שמעמדות לפניו תבניות הלשון להבעת רעיון מוסרי.

ה

הצדיק

ב. גם במקרים שההורים היו נאמנים לה' וחיו חיים מלאי תורה ומצוות, יש לקדיש מובן מיוחד ומשמעות משלו.

כל צדיק נחשב עמוד שעליו העולם נשען, כפי שלימדנו החכם באדם: "וְצִדִּיק יְסֻד עוֹלָם" (משלי י, כה). באמצעות לימוד התורה, קיום המצוות ועשיית מעשים טובים, מעניקים לעולם עוצמה ומוצקות, שכן בלעדי כל אלה אין לו קיום, כפי שאמר דוד המלך: "עוֹלָם חֶסֶד יִבְנֶה" (תהלים פט, ג). העולם נבנה על בסיס הצדק והחסד בלבד. ה' קשור לעולם שברא, ומבחינתו היוצר (הוא) ויצירתו (העולם) - הם יחידה אחת. ה' משתוקק לשכון בעולם שברא ובתוך עמו, כפי שנאמר: "וְעָשׂוּ לִי מִקְדָּשׁ וְשָׁכַנְתִּי בְּתוֹכָם" (שמות כה, ח), ובכל בית יהודי שנבנה על ערכי התורה, הוא מוצא מעון כזה שבו ישמח לשכון. מותו של צדיק יוצר אפוא סדק בבריאה, ובעקבותיו ייתכן זעזוע בחיים היהודיים, וההגנה שהם מספקים לעם - תיחלש. החולשה תשתקף אצל הבורא, והאלוהות עצמה תחוש כביכול רפיון מסוים. הצדיק הוא איש האמונים שענייני הקב"ה לנגד עיניו בכל עת ובכל מקום והוא מקנא לא-לוהיו. הוא משמש כעין איש קשר, מגשר ומתווך, בין הא-ל ובין האנושות, ובמותו - חסר בעולם הגורם המתווך הזה. הקב"ה חש אובדן עמוק ושרוי באבל. כשם שהמקום מנחם את האבלים, גם האבלים צריכים לחוש מחויבות לנחמו באבלו. הקב"ה מוצא ניחומים בתפילת קדיש, ומשום כך אנו מזכירים בה "ונחמתא" (והנחמות, לשון ריבוי). תפילת הקדיש שאומרים בני אותו צדיק ממלאת אט-אט את החלל הריק שנפער במות אביהם, ובמילותיו של דוד מלך ישראל: "תַּחַת אֲבֹתֵיךָ יִהְיוּ בְּנֵיךָ" (תהלים מה, יז) - הילדים יבואו במקום הוריהם, ישימו אל ליבם את תורת ההורים, יחקו את מעשיהם וימשיכו לטפח את מפעלם. אותם הורים שהקדישו את כל חייהם למען ילדיהם ולמעשה הקריבו למענם את חייהם שלהם, ראויים שילדיהם, הזוכים לעיזבון החומרי שותירו אחריהם, יאמצו גם עיזבונם הרוחני. אסור לילדים אלו להסתייג, במובן הרוחני,

מהוריהם, ועליהם לעשות כל שביכולתם כדי להמשיך את מפעלם הרוחני של הוריהם, ובעשותם כן תהיה להוריהם תועלת רבה.

מסופר שכאשר נודע לדוד המלך שבנו המורד מת, ולמעשה נהרג ברודפו אחרי אביו, פרץ ביללה איומה וזעק ביגון: "...בְּנֵי אֲבִשָּׁלוֹם בְּנֵי בְנֵי אֲבִשָּׁלוֹם מִי יִתֵּן מוֹתִי אֲנִי תַחְתֵּיךָ אֲבִשָּׁלוֹם בְּנֵי בְנֵי" (שמואל ב יט, א), וחזר והזכיר את בנו (בשמו אבשלום ובכינוי "בני") שמונה פעמים. חז"ל מסבירים שבדמעותיו ובתפילתו, רצה דוד "דאסקיה [=להעלותו, להצילו] משבעה מדורי גיהנם" (בבלי, סוטה י ע"ב), שהיו מזומנים לו בשל חטאו החמור, ולא זו בלבד אלא שביקש באמצעותו גם להביאו לגן עדן. דוד היה מסור לבנו בכל נפשו, ואף על פי שבנו פשע כלפיו וזמם לשלוח יד בנפשו, לא חדל מלאהוב אותו ולהתייצב לימינו.

חובם של הילדים להוריהם שהקדישו חייהם למענם עצום. עליהם לשאוף לפרוע חוב זה ככל יכולתם ולפעול לשם כך מתוך הכרת הטוב ושמחה, בחפץ לב ולבביות. איך אפשר לפרוע חוב גדול כל כך? שלוש דרכים לפנינו: (א) תפילת הקדיש והירידה לפני העמוד; (ב) לימוד התורה; (ג) קיום המצוות. חשוב לדייק: אין מדובר בשלוש הצעות שיש לבחור אחת מהן. אלו שלוש דרכים שהליכה בשלושתן גם יחד - תביא לפירעון החוב. תפילת הקדיש מטרתה לעורר באָבֵל את המודעות ליתר חובותיו. תפילת הקדיש תפעל את פעולתה, וכאשר תשומת הלב תוקדש גם לשתי החובות האחרות - תושג מטרתה: הילדים ימשיכו להיות קשורים עם הוריהם בקשר נפשי, וחייהם יימלאו אותו התוכן שביטאו במילות הקדיש - הם יפארו את שם ה' ויקיימו 'קידוש השם'.

פיאור שם ה' בבית הכנסת בלבד - לא די בו. הוא חייב להתרחב אל מעבר לגבולות אתר התפילה. בכל מקום בחיי יום-יום, במשא ומתן, הקדיש חייב לתפוס את מקומו בין מחשבותינו. מה שהפה מבטא, צריך לבוא לידי ביטוי גם במעשים, המילים עוברות לעשייתן. העשייה מעניקה למילים תוקף ומעידה שלא נאמרו מן הפה ולחוץ בלבד. אורח החיים הוא הייצוג של תפילת הקדיש במציאות. חוט של קידוש השם צריך להיות נסוך על כל מעשה וגם על כל הימנעות ממעשה. אלמלא כן, קשה להבין איזו תועלת תצמח מאמירת הקדיש בתוך בית הכנסת, ויתר על כן, נדמה שלא תועלת תצמח ממנה אלא נזק דווקא - אמירת הקדיש אמורה להביא לקידוש השם, אבל אמירה שאין לה המשך

במעשים - תעשה את ההפך: היא תגרום לחילול השם. ובמקרה כזה האבלים לא יצברו הישגים וזכויות, וגרוע מכך - יצברו עוד יותר חובות. על קדישים כאלה ה' מוותר מראש ואומר בבז: "מִי בִקֵּשׁ זֹאת מִיְדְּכֶם רְמָס חֲצִרִי" (ישעיה א, יב) - וכי מי ביקש אתכם להיכנס לביתי?!

ג. לעיתים המוות של הצדיק פתאומי והוא גורם זעזוע להמונים. כל אחד ניצב נבעת ותוהה בינו לבין עצמו: איה הצדק? איפה השכר? למה בן אנוש זה, שהקדיש את כל חייו לאידיאלים הנשגבים של התורה ובמסירות נפש השתדל עבור כל דבר שבקדושה, למה דווקא הוא נפל קורבן? זוהי הקושיה של צדיק ורע לו רשע וטוב לו, שאף משה רבנו העז להקשותה (ברכות ז ע"א).

ההמונים מתקשים להבין, ועולים בהם ספקות. הספקות עשויים לעורר מורת רוח ולהביא לחולשה זמנית בתפיסת האמונה ובדרכי החשיבה. לעיתים עלולה החולשה להוביל לרגעי ייאוש, שבהם הנוגעים בדבר יחדלו להיות אדונים לעצמם ויתפתו למיני התבטאויות, כפי שאכן קרה לאיוב. את התממשות הסכנה הזאת נועדה תפילת הקדיש למנוע. תפילת הקדיש מבטאת הכנעה ללא סייג, קבלה שלמה של הגורל, ויש בה הצהרת הכרה בהשגחתו של הקב"ה והסכמה שלמה לכל החלטה שלו, גם זו שאיננה מובנת לנו במלואה. המוות פער תהום בין האדם לא-לוהיו, ובכוח תפילת הקדיש לגשר מעל לתהום ולצמצם את הפער עד לסגירתו. האדם מרגיש מקופח ומנודה, מרגיש שה' מרחיק אותו ממנו; והוא מנסה להשיג את הקרבה שהייתה - בחזרה, להודות שהאשמה כולה שלו והעונש שהושת עליו מוצדק ומתוך כך לקבלו עליו ברצון, ולנסות, יותר מאי פעם, להיטיב את מעשיו ולהפקיד עצמו בידי ה' - כדי לצאת מזוקק מן הניסיון הקשה. את צידוק הדין, אותה קבלה שלמה של דין ה' מבטאים האבלים בזמן הקבורה במילים "ה' נתן ה' לקח", ובמשך כל שנת האבל יש להוסיף ולהביע קבלה שלמה זו. אמירת המילים שוב ושוב בפה עוזרת לנפש להשתכנע ולהאמין בהן באמת.

דוגמה לצידוק הדין, לקבלה ברצון חופשי של מרות הא-ל והמשפט הא-לוהי בהקשר של המוות, מופיעה בגמרא (עבודה זרה יח ע"א) במילים שאמרו רבי חנינא בן תרדיון, אשתו ובתו שהרומאים גזרו עליהם דין מוות, אם כי כל אחד מהם בחר מילים כהבנתו. הרבי קרא: "הַצֹּר תָּמִים פְּעֻלָּו" וגו' (דברים לב, ד), אשתו

אמרה: "אֶל-אֲמוֹנָה וְאֵין עֹל" וגו' (שם), ובתם בחרה לצטט מדברי הנביא: "גִּדְלָה הָעֵצָה וְרַב הָעֲלִילָה" וגו' (ירמיה לב, יט).

כאמור, צידוק הדין נאמר ליד הקבר בנוסח מסוים, ובמשך השנה השלמה שבים ומביעים אותו אם כי לא באותו הנוסח. כל עוד מתאבלים על הנפטרים, חייבים להביע שוב ושוב את קבלת הצדק הא-לוהי, ומילוי חובה זו בא לידי ביטוי במיוחד באמצעות תפילת הקדיש.

על האדם לגייס את הכוח הנדרש כדי להגיע למדרגה של מקבל באהבה: לקבל את מכות הגורל הקשות הניחתות עליו ולראות בהן עונש שבא עליו בשל חטאיו. ה' ארך אפיים, אולם אין פירוש הדבר שהוא יאריך אפו עד בלי גבול. כשאנו עוברים כל גבול - חרון אפו עשוי לפרוץ. למרבה הצער, אנו, בני האדם, קצרי ראות: איננו רואים את טעויותינו, ומשום כך אנו מתקשים להבין את העונש שהבאנו על עצמנו. העונש חייב לשמש לנו אות אזהרה ולעורר אותנו לחולל שינוי של ממש בחיינו, לזנוח את דרכינו הפגומות ולבחור דרכים חדשות וטובות. בעקבות השינוי תגיע גם ההבנה שחסרה לנו קודם. כעת נעמוד על גודל העבירה, ונבין שמצד האמת היינו ראויים לעונש חמור בהרבה, והעונש שקיבלנו היה בחסד וברחמים...

תפילת הקדיש עוזרת לאדם המדוכדך להשתקם, ובאמירת כל התפילות הוא יכול לזכות במחילת הקב"ה ולשכך את זעמו. רעיון זה מובע בגמרא במימרה עצמאית: "כל העונה אמן יהא שמיה רבא מברך בכל כחו קורעין לו גזר דינו" (בבלי, שבת קיט ע"א), וגם בלימוד העולה מפסוק בשירת דבורה: "בְּפָרַעַ פְּרָעוֹת... בְּרָכּוֹ ה'" (שופטים ה, ב) - אם באו עליך אסונות, רְאֵה בהם את יד ה', שבח והלל אותו ובקש את סליחתו.

ו

הישארות הנפש

ד. המשמעות הרביעית של תפילת הקדיש היא הבעת אמונה בהישארות הנפש ובתחיית המתים.

התורה מספרת באריכות על המשא ומתן שניהל אברהם עם בני חת כדי לרכוש מהם את מערת המכפלה לצורך קבורת שרה אימנו. אברהם סירב לקבל את אחוזת הקבר חינם אין כסף והתעקש לרכוש אותה בכסף מלא, ואכן שילם בעבורה את מלוא הסכום שנקב עפרון החיתי - ארבע מאות שקל כסף.

התורה מייחסת חשיבות רבה לאמונה בהישארות הנפש ולאמונה בתחיית המתים, מעיקרי האמונה של היהדות, שחשוב שיכו בנו שורשים עמוקים. רב סעדיה גאון והרמב"ם מונים אותן בין שלושה עשר עיקרי האמונה שלהם. אילו מות האדם היה סופו המוחלט, לא היה אברהם מקדיש תשומת לב ומאמצים רבים כפי שהקדיש לקבורת רעייתו שרה. אברהם רצה ללמד את העולם שרגע המוות איננו סופו המוחלט של האדם. אדם שנהג בחוכמה ובעודו עלי אדמות ניווט את חייו נכונה על פי התורה, חייו יימשכו - אומנם בצורה אחרת - גם אחרי פטירתו: "אלו צדיקים שבמיתתן נקראו חיים" (בבלי, ברכות יח ע"א) - הגוף אינו אלא מעטפת, כלי, והנשמה ששוכנת בו ובבוא היום עוזבת אותו, היא שמייצגת את האדם האמיתי, וכשמדובר בנשמה של צדיק - נשמה זו בת אלמוות היא, ולכן הצדיקים מוסיפים להיקרא חיים גם אחרי מותם. אברהם ידע שעליו לעשות הכול כדי למצוא לעצמו ולבת זוגו אתר קבורה ייחודי הבנוי שני נדבכים, שכן בדרך זו יוכל לבטא שהנשמה, אחרי המוות, שבה למקומה ועולה לבוראה. אתר הקבורה נחשב למקום המגורים של האדם האלמותי, ואותו חייבים לרכוש במעשה קניין. למקום הקבורה ולדרך הקבורה נודעת אפוא חשיבות: ראשית

דבר, יש לשים לב ולהקפיד שצדיק לא ייקבר ליד רשע¹⁵. וכן אין לקבור זה לצד זה שני אויבים. קביעות הלכתיות אלו מבוססות על הידיעה הברורה בדבר הישוארות הנפש. הישוארות הנפש מחייבת את החיים לדאוג לקבר מכובד לצדיק, ולהקפיד שלא ייקבר בשכנות לו אדם רע, משום ששכנות כזאת עלולה להפריע את מנוחת הצדיק.

מספרים על משפחה אחת בעיר פוזן שהייתה עשירה מאוד ורחוקה מקיום מצוות. אבי המשפחה הלך לעולמו, והחברה קדישא דרשה מהמשפחה סכום נכבד עבור לווית האב וקבורתו. המשפחה התרעמה ובצר לה פנתה לרבי עקיבא איגר זצ"ל. עיין הרב בטענות המשפחה והכריע לטובת החברה קדישא: "אנו מאמינים בתחיית המתים, כפי שמדגיש ישעיה: 'יִחְיוּ מֵתֵיהֶם... הָקִיצוּ וְרָגְנוּ שְׂכָנֵי עִפְרָה' (ישעיה כו, יט). מדברי הנביא עולה שהמקום שבו אנו נטמנים, הוא הסדר ארעי, כעין מגורים בשכירות, ולכן אנו משלמים עבורו רק מחיר צנוע. אותו המת ניהל אורח חיים לא יהודי ואף לא האמין בתחיית המתים, אותו ושכמותו הנביא מכנה 'מֵתִים בִּלְיָחַיִּו רָפְאִים בִּלְיָקְמוֹ' (שם, יד) – אלו הם מתים נצחיים, והמקום שבו הם נטמנים דרוש להם לעולמי עד. הסכום שיש לשלם תמורת הסדר של קבע (קניית בית), ברי שיהיה גבוה מהסכום שישולם בעבור הסדר ארעי (שכירות).

התורה מספרת כי בזמן שהמרגלים נשלחו לארץ כנען, הלך כלב לחברון. הגמרא מעירה שכלב "הלך להשתטח על קברי אבותיו", להניעם שייאותרו להתחנן לפני הקב"ה עבור עם ישראל (בבלי, סוטה לד ע"ב). ממעשהו של כלב משתמע שהאבות הטמונים באדמה הם בני אלמוות. הגמרא (בבלי, סנהדרין צ) רואה הוכחה מובהקת להישוארות הנשמה גם בפסוקים המובאים ביחזקאל: "לִכֵּן הִנָּבֵא וְאָמַרְתָּ אֲלֵיהֶם כֹּה אָמַר ה' אֱלֹהִים אֲנִי פָתַח אֶת־קְבֻרֹתֵיכֶם וְהַעֲלִיתִי אֶתְכֶם מִקְבְּרֹתֵיכֶם עִמִּי וְהִבֵּאתִי אֶתְכֶם אֶל אֶדְמַת יִשְׂרָאֵל: וַיִּדְעֻתֶם כִּי אֲנִי ה' בִּפְתָחִי אֶת־קְבֻרֹתֵיכֶם וּבִהְעֵלוֹתִי אֶתְכֶם מִקְבְּרֹתֵיכֶם עִמִּי: וְנָתַתִּי רוּחִי בְכֶם

15. שולחן ערוך יורה דעה הלכות אבלות סימן שסב; וכן שו"ת חתם סופר סימן שלז: "אין קוברין רשע אצל צדיק". קביעה הלכתית זו נלמדת בגמרא (בבלי, סנהדרין מז ע"א) מאלישע הנביא: סמוך לקברו נקבר מישהו שלא היה לכבודו, ואירע נס, ואותו אדם הושלך מקברו.

וְחַיִּיתֶם וְהִנַּחְתִּי אֶתְכֶם עַל אֲדָמְתְּכֶם וַיִּדְעֶתֶם כִּי אֲנִי ה' דִּבַּרְתִּי וַעֲשִׂיתִי נָא ה'" (יחזקאל לז, יב-יד).

תפילת הקדיש בנוסחה המקורי, שאותה אומרים ליד הקבר, מבטאת אמונה שלמה בהישארות הנפש ובתחיית המתים: "בעלמא דעתיד לאתחדתא ולאחיא מתיא". אומנם לצורך התפילה, הנוסח המלא של הקדיש קוצר במקצת ומילים אלו אינן כללות בנוסח המקוצר, אבל בקדיש שאומרים ליד הקבר הן נאמרות שכן בפירוש מן המת הדגשתן חשובה במיוחד.

מכל ההבהרות עולה שהלכה למעשה נכון שגם בנות תורשינה לומר, עם אחרים, את תפילת הקדיש ממקומן בעזרת הנשים. הרי כל החובות ועיקרי האמונה המעוגנים בה, גברים ונשים מחויבים בהם כאחד. ובשו"ת "חות יאיר" (יורה דעה שעו), הנחיה זו מובאת במפורש:

"גם בקדיש הבת יש תועלת לנשמת המת".

ז

קדיש משותף, קדיש ארמי

לדעת הרבה פוסקים, במקרה שאדם נפטר ולא הותיר בנים חיים אבל יש לו נכדים - חובת הנכדים לומר קדיש אחרי מות הסב.

במקרים מסוימים אין למנוח לא בנים ולא נכדים או אין בן משפחה שיוכל לומר עליו קדיש במשך השנה כולה, והשארם דואגים למצוא יהודי שלא מקרב המשפחה (למשל אברך בישיבה או יתום) שיאמר אחריו קדיש (ומרימים תרומה לישיבה וכדומה). גם אמירת קדיש מפי מי שאיננו קרובו של הנפטר ועניית "אמן" של קהל המתפללים - מועילות לנפטר. הצירוף של קדיש ו"אמן" נחשב ל'קידוש השם', ויש בו משום גמילת חסד עם הנפטר (שושן עדות, פירוש למסכת עדיות).

בכמה קהילות מקובל שרק אבל אחד אומר את תפילת הקדיש ולא כולם. ההנחה שבבסיס המנהג – אי אפשר לענות "אמן" לתפילה הנאמרת מפי הרבים, שכמוה כתפילות רבות. במקרה של ריבוי אבלים מנהג זה יגרום בהכרח שיהיו אבלים שלא יזכו לאומרה כלל, ויחושו שהופלו לרעה (ללא שום סיבה מוצדקת). ההנחה הנ"ל מעוררת תמיהה, שהרי גם הרבה כוהנים עולים יחדיו לדוכן ואומרים את ברכת הכוהנים יחד, והקהל עונה "אמן" לברכה המשותפת. הרב יעקב עמדין סבור שכל האבלים יאמרו את הקדיש בצוותא¹⁶.

מדוע הקדיש נאמר בארמית? ייתכן מאוד שסיבת הבחירה לנסח חלק נכבד מתפילת הקדיש בארמית הייתה הרצון שלא לעורר את זעם השלטונות שהטילו איסור על שירת המנון לקב"ה ומינו פקידי פיקוח שידאגו שהאיסור ייאכף ויישמר. אותם פקידים לא ידעו ארמית, וניסוח התפילה בארמית אפשר למתפלל לומר קדיש מבלי לחשוש פן יבולע לו. הבחירה לנסח תפילה בשפה אחרת, ולא בדפוסים המקובלים לתפילות וברכות, יש בה "ויתור" מסוים, והוא מלמד על החשיבות הרבה של הקדיש. הגאונים ביקשו אמצעים ודרכים שיאפשרו אמירת קדיש, ואם אמירת התפילה בעברית מסכנת חיים, מוטב שהתפילה תישמר בלשון אחרת, ובלבד שתישמר.

במחזור ויטרי צוין שניסוח הקדיש בארמית נועד למנוע מאיתנו להיכשל באיסור: הקדיש כולל פסקות שיש בהן התייחסות מפורשת לשם ה', וכיוון שאסור לבטא את שמות ה' בדרך שבה הם נכתבים – ניסוחן בארמית מאפשר "לעקוף את המכשול". והזכרה גם סיבה נוספת: תפילת הקדיש מלאה שבח והלל, ואילו נאמרה בלשון הקודש, הייתה עלולה לעורר את קנאת המלאכים (שאומרים שירה בשמיים, והינה "מתחרים" בהם) ולגרום לקטרוג, וכדי שלא "לחפש צרות" – ניסחיה בארמית, שאינה מובנת למלאכים.

ולדעת בעלי התוספות הסברה האחרונה איננה מתקבלת על הדעת: "וגם מה שאומרים העולם לכך אומרים קדיש בלשון ארמית לפי שתפלה נאה ושבח גדול הוא על כן נתקן בלשון תרגום שלא יבינו המלאכים ויהיו מתקנאין בנו, וזה אינו

16. דעה זו מובאת גם בפתחי תשובה יורה דעה שעו ובמשנה ברורה נד; גם בשו"ת חת"ם סופר אורח חיים קנט – מובאת דעה זו, ולצידה גם הדעה המנוגדת לה.

נראה שהרי כמה תפלות יפות שהם בלשון עברי אלא נראה כדאמרינן בסוף סוטה (מט ע"א) אין העולם מתקיים אלא אסדרא דקדושתא ואיהא שמיה רבא דבתר אגדתא שהיו רגילין לומר קדיש אחר הדרשה, ושם היו עמי הארצות ולא היו מבינים כולם לשון הקודש, לכך תקנוהו בלשון תרגום שהיו הכל מבינים שזה היה לשונם" (בבלי, ברכות ג ע"א, ד"ה ועונין). תליית הבחירה ביופי אינה סבירה, הראיה: יש לנו תפילות יפות מאוד בעברית. תליית בשיקול מעשי מובהק - נראית הגיונית ביותר. כיוון שאמירת "יהא שמיה רבא" אחרי לימוד אגדה מקיימת את העולם (וגם הקדושה), וכיוון שבקהל השומעים היו גם עמי הארץ שלא ידעו עברית, נקבע הנוסח בארמית, שהייתה מדוברת בפי כול והכול הבינוה.

תמיכה בדעת התוספות, המבוססת על פירוש רש"י שם, עולה מהתפילה הנוספת שמקיימת את העולם, וכל ישראל אומרים אותה - קדושא דסדרא, שיש בה פסוקי קדושה מהתורה, מהנביאים ומתהלים, והם מובאים גם בתרגום לארמית. פסוק-פסוק ותרגומו.

תמיכה לסיבה שצוינה במחזור ויטרי ובעלי התוספות דחווה על הסף (קנאת המלאכים), עולה מהמובא בטור (סימן נו). לדברי הטור סברה זו הגיונית דווקא. ומדוע? כי תפילת הקדיש מזכירה לה' את חורבן המקדש ומעוררת בו, אם מותר לומר כך, את מכאובו ואת דאגתו, וגורמת לו לקונן. אהבת המלאכים לבורא עזה, וקשה להם עד מאוד לראותו שקוע בעצב, ואם יתברר להם שבני האדם הם שגרמו לעצב הזה, יתעורר בהם כעס עליהם, ובקנאותם - יקטרגו על העם.

הב"ח (סימן נו) מסביר זאת כך: "דמלאכי חסד ורחמים שעומדים לפניו יתברך תמיד לחלות בעדנו ולהליץ מליצות טובות ועכשיו יקטרגו עלינו ואף על פי שתהא כוונתם להסיר הדאגה מלפניו יתברך אין הגון להם לקטרג בשביל כך אבל מפני הקנאה שאומרים לפניו שבח נאה כזה אנו חוששין דהקנאה יהא גורם שכאשר יראו דאגה לפניו יתעלה תהיה להם התנצלות על מה שבאו לקטרג עלינו אבל אין סברא לומר דמפני הקנאה בלבד יקטרגו עלינו כיון דאין זה מדתם לקטרג אלא אדרבה מדתם היא להליץ טובות".

בניגוד גמור לתפיסה זו האור זרוע (חלק ב סימן נ) סובר שאין להתפלא על שאנו אומרים קדיש בארמית: "והא דאמרינן יקום פורקן בלשון ארמי וכן יתגדל

ויתקדש כו' אף על פי שאין מלאכי השרת מבינים בזה הלשון משום דבצבור [הוא] שהשכינה שורה שם אף על פי שאין מלאכי השרת מבינים בזה הלשון".

מדוע אנו אומרים קדיש במשך שנה שלמה? מסתבר שהחובה לנהוג מנהגי האבלות ולומר קדיש במשך שנה שלמה, קשורה לקביעת הגמרא שלפיה במשך שנים עשר חודש הגוף שבקבר נשאר בשלמותו והנשמה יורדת אליו מדי יום, כדי לשמור על קשר מסוים עימו (בבלי, שבת קנב ע"ב). וכך עולה גם מסיפור המובא בסוגיה במסכת ברכות (יה ע"ב) על אותו חסיד ששהה בליל ראש השנה בבית הקברות. החסיד האזין לשיחות שהתנהלו בין המתים, ומן הדברים שאמרו זה לזה, שמקורם בדיעות שהגיעו מהשמיים, היה ברור שעדיין מתקיים קשר מסוים בין גופם שבאדמה לנשמתם שבגנזי מרומים.

בתשובה של ר"י מקורביל מוסבר שתקופת אמירת הקדיש נקבעה לפי התקופה שבה נמשך המבול – שנה שלמה (רש"י בפירושו לבראשית ח, יד). מטרת המבול הייתה לכלות את הרשעים, ואם היה צורך שיימשך שנה, משמע שהרשעים חשופים לעונשם במשך שנה (בבלי ראש השנה יז ע"א). משום כך נוהגים מנהגי אבלות שנה, אבל קדיש אומרים רק אחד עשר חודש חסר יום אחד, כדי שלא ישתמע ממעשינו (אם נאמר שנה שלמה) שאנו רואים ביקירינו שהלכו לעולמם "רשעים". חלילה לנו.

נעיר כי לפי הגמרא (קידושין לא ע"ב) אנו מחויבים במצוות כיבוד אב ואם גם אחרי פטירתם. מן הראוי שבכל פעם שנזכירם נוסיף ונאמר: "הריני כפרת משכבם", מילים שמשמעותן, כפי שהסביר רש"י, שאנו מקבלים על עצמנו את העונש המיועד להם, וזאת למשך השנה הראשונה בלבד, ואין לחשוב שהעונש עלול להתארך יותר. המהרי"ק (שורש מד) הסתמך על גמרא זו וטען שאמירת הקדיש היא פעולה המבטאת הוקרה: כיבוד אב ואם.

תפילת הקדיש בנויה מעשרה מאמרי שבח לקב"ה, כנגד עשר ספירות ואולי יש בה כעין המשך ל"בעשרה מאמרות נברא העולם" על ידי מעשה ה'. בעשרת ימי התשובה "לעילא ולעילא" נאמר פעמיים, כי אז אנו שואפים, באמצעות התשובה והתפילות שלנו, לרומם את ה' עוד ולגרום שיעלה מכיסא דין לכיסא רחמים, כפי שמבשר הנביא: "וַיִּגְבֹּהַ ה' צִבְאוֹת בְּמִשְׁפָּט" (ישעיה ה, טז).

ח

יום השנה והדלקת נר

הדלקת הנר אחר המת, ראשית כוונתה לסמל ש"אורו" [=נרו] של הנפטר לא כבה. הנשמה המשולה לאור/נר - "נֵר ה' נְשִׁימַת אָדָם" (משלי כ, כז) - תמשיך להאיר לעד. יש להדלקה זו משמעות נוספת ומטרה נוספת: הנביא ישעיה מלמדנו ש"מִפְּנֵי הָרָעָה נֶאֱסַף הַצַּדִּיק" (ישעיה נז, א), וממילותיו עולה שהאחריות למיתת הצדיק חלה על סובביו. הוא מת באשמתם. בהדלקת הנר אנו מבקשים להודות באשמתנו - להודות שאנו כיבינו את האור האחד; וגם להבטיח שנתאמץ למלא את החלל שנפער - נצית להבה חדשה במקום הלהבה שכבתה ונעמיד חיים חדשים תחת אלו שנבלו. הסבר דומה מופיע בדברי חז"ל המציינים את הסיבה שגנשים הן שמדליקות נרות בערב שבת: "אדם הראשון נרו של עולם היה וגרמה לו חוה מיתה לפיכך מסרו מצות הנר לאישה" (ירושלמי, שבת פ"ב ה"ו) - בגלל מעשה חוה, האישה הראשונה, ירד המוות על בני האדם. היא כיבתה את אורו של העולם - והגנשים שבכל דור ודור צריכות לפעול לתקן את הקלקול שגרמה.

מהי החשיבות שיש ליום השנה ומאילו מקורות היא נלמדת?

נזכיר דרכים אחדות המוזכרות בגמרא לכבד את הנפטרים ביום השנה למותם.

הדרך הראשונה - לימוד תורה

רש"י בפירושו למסכת יבמות (קכב ע"א ד"ה תיתא ריגלי), מזכיר תשובת הגאונים שלפיה ביום השנה של גדולים, לומדים ליד קברם ואומרים קדיש:

"ובתשובת הגאונים מצאתי כל הנך ריגלי דאמוראי היינו יום שמת בו אדם גדול קובעים אותו לכבודו ומדי שנה בשנה כשמגיע אותו יום מתקבצים תלמידי חכמים מכל סביביו ובאים על קברו עם שאר העם להושיב ישיבה שם".

במקום אחר הגמרא מספרת על חזקיהו המלך:

"וכבוד עשו לו במותו, מלמד שהושיבו ישיבה על קברו" (בבלי, בבא קמא טז ע"ב).

וכמנהג זה ראינו שנהגו במקומנו: ביום הפטירה של איש מפורסם, כונסה אספת תורה. ומה שכל הציבור עשה כדי לנהוג כבוד בגדולי ישראל שהלכו לעולמם, שומה על כל משפחה לנהוג באותה הדרך בכל אחד מנפטריה ולכבדו ברוב הדר.

דרך אחרת - תענית

בגמרא (בבלי, נדרים יב) נידון יום צום שנהוג ביום השנה (אומנם לא נאמר במפורש, אך כך פירשו הראש והר"ן): "האומר הרי עלי כיום שמת בו אבי". ביום השנה על הילדים להעלות את זכר הוריהם ולקבל על עצמם לאמץ את אורחותיהם הטובים. הנוכל לחלוק להורינו כבוד גדול מזה?! ביטוי יפה במיוחד של רעיון זה מופיע בפירוש הזוהר לפרשת בחקתי:

"בן יכבד אב... אי ההוא ברא אזיל בארח מישור ותקין עובדיי והקב"ה חייס עליה ואותיב ליה בכורסייא דיקריה".

(תרגום של בעל הסולם: אם אותו הבן הולך בדרך הישר ומתקן מעשיו... והקב"ה מרחם עליו ומושיבו בכיסא כבודו).

בגמרא (נידה לא ע"א) אנו מוצאים: "ג' שותפים באדם" - שלושה שותפים ביצירת בן האנוש: האל, אביו ואימו. כשם שחלקו של ה' בבריאה כולל צד גופני וצד נפשי, גם חלקם של ההורים אינו מצטמצם להיבט הגופני וגם בו יש היבט נפשי. על כן שומה עלינו, בכל שנה ושנה ביום השנה לפטירת הורינו, להזכיר ולרענן מחדש את קשרינו ההדוקים עימם ועם נשמותיהם.

ט

הקבורה היהודית

מן התורה עולה בבירור שהמת חייב להיקבר באדמה. בפרק שהזכרנו לעיל, העוסק בהתנהלות אברהם בעקבות פטירת שרה, מופיע השורש קב"ר פעמים רבות: הן בשם העצם קָבַר (בנטיות שונות קָבַר, קָבְרִינוּ, קָבְרוּ), הן בנטיות הפועל (וְאֶקְבְּרָהּ, קָבַר, קָבַר). התורה מבהירה באופן שאינו משתמע לשני פנים כי לוויה יהודית פירושה קבורה. קבורה מוזכרת בתורה גם במקומות נוספים: כשאברהם מת בשיבה טובה ונאסף אל עמיו התורה מציינת "וַיִּקְבְּרוּ אֹתוֹ יִצְחָק וְיִשְׁמָעֵאל בְּנָיו אֶל מְעֵרַת הַמַּכְפֵּלָה... שָׁמָּה קָבַר אֲבִרָהָם וְשָׂרָה אִשְׁתּוֹ" (בראשית כה, ט-י); דבורה מינקת רבקה מתה, "וַתִּקְבֹּר מִתַּחַת לְבֵית אֵל תַּחַת הָאֱלוֹן" (בראשית לה, ח); רחל מתה בלדת בנה, "וַתִּקְבֹּר בְּדֶרֶךְ אֶפְרָתָה הוּא בֵּית לָחֶם" (שם, יט); כשיצחק נאסף "אֶל עַמּוֹ זֶקֶן וְשָׁבַע יָמִים", "וַיִּקְבְּרוּ אֹתוֹ עִשָׂו וְיַעֲקֹב בְּנָיו" (שם, כט); יעקב, היודע שמותו קרב משביע את יוסף בנו: "שֵׁים נָא יָדְךָ תַּחַת יְרֵכִי וְעָשִׂיתָ עִמָּדִי חֶסֶד וְאֱמֶת אֵל נָא תִקְבְּרֵנִי בְּמִצְרָיִם: וְשִׁכַּבְתִּי עִם אֲבֹתִי וְנִשְׁאַתְנִי מִמִּצְרָיִם וְקִבְרֵתְנִי בְּקִבְרֵתָם" (בראשית מז כט-ל); מרים, אחות משה ואהרן מתה בקדש שבמדבר צון, "וַתִּקְבֹּר שָׁם" (במדבר כ, א); ובפרק האחרון של התורה, באים חיי משה אל סופם, וה' בעצמו חולק לו את הכבוד האחרון ומטפל בהבאתו לקבורה: "וַיָּמָת שָׁם מֹשֶׁה עֶבֶד ה' בְּאֶרֶץ מוֹאָב עַל פִּי ה': וַיִּקְבֹּר אֹתוֹ בְּגִי בְּאֶרֶץ מוֹאָב... וְלֹא יָדַע אִישׁ אֶת־קִבְרָתוֹ עַד הַיּוֹם הַזֶּה" (דברים לד, ה-ו). מהדרך שבה התורה מתארת את הטיפול בנפטרים ברור שכבוד המת מחייב קבורה - קבורה באדמה.

קבורה באדמה היא דרך היהדות. היעדר קבורה - פירושו ביזיון. כשהנביא ירמיה מתאר רגע טרגי במיוחד שיארע בישראל, הוא משתמש בצבעים קודרים: "...יָמָתוּ לֹא יִסְפְּדוּ וְלֹא יִקְבְּרוּ (אלא) לְדָמֶן [=זבל, דשן] עַל פְּנֵי הָאֲדָמָה יִהְיוּ... וְהִיָּתָה נִבְלָתָם לְמֶאֱכָל לְעוֹף הַשָּׁמַיִם וּלְבִהֵמַת הָאָרֶץ" (ירמיה טז, ד). גופו של המת שאינו נקבר - הופך להיות "נבלה". היש ביזיון גדול מזה?! מניעת הקבורה היא קללה, עונש כבד ביותר. דוד המלך שורר בשבח הקבורה: "עַל זֹאת יִתְפַּלֵּל כָּל

חֲסִיד אֱלֹהֶיךָ לָעֵת מָצָא" (תהלים לב, ו) - אמוראים דנו בפשר המציאה שהזכיר דוד המלך:

"רבי יוחנן אמר לעת מצא זו קבורה. אמר רבי חנינא מאי קרא 'הַשְׁמַחִים אֵלַי גִּיל יִשְׁעוּ כִּי יִמָּצְאוּ קֶבֶר' (איוב ג, כב)."

קהלת מוקיע את שלא זכו לקבר ואומר שגורלם היה טוב יותר אלמלא באו לעולם: "וְגַם קְבוּרָה לֹא הִיְתָה לוֹ אֶמְרָתִי טוֹב מִמָּנוּ הַנֶּפֶל" (קהלת ו, ג).

כל האזכורים שמהם עולה החשיבות המיוחדת לקבורה היהודית האמיתית, באדמה, עולים בקנה אחד עם הנאמר לאדם מקדמת דנא: "עַד שׁוֹבֶבֶךָ אֶל הָאֲדָמָה כִּי מִמֶּנָּה לְקַחְתָּ כִּי עָפָר אֶתָּה וְאֶל עָפָר תָּשׁוּב" (בראשית ג, יט).

שאיפה לזכות בקבורה כזאת מתוך הבנת ערכה, ביטא אפילו נביא מאומות העולם - בלעם בן בעור: "תָּמֹת נַפְשִׁי מוֹת יִשְׂרָאֵל וְתִהְיֶה אֶחָדִיתִי כָמֹהוּ" (במדבר כג, י) - בביטוי "ישרים" מרמז בלעם גם לעניין הקדיש, שהיה לו לרצון שייאמר אחריו, שהרי האותיות ישרים הן ראשי התיבות של לב הקדיש:

יהא שמה רבא מברך יתברך.

י

חומרת האיסור להישרף

שרפתה של גווייה יהודית היא פגיעה בנשמה ובזיון המת בדרגתו הגרועה ביותר. הצו "תנו כבוד למתים" זכה להכרה בכל העולם, וכל בן אנוש מרכין ראשו במלוא דרך ארץ, בפני הנפטר.

הנחת זר על קברו של החייל האלמוני הפכה בכל מקום לחובה קדושה, מחווה שאנו מבטאים באמצעותה את הכבוד שאנו חולקים לכל המתים הלא מוכרים. שרפת גוף הנפטר היא מעשה שפל ומתועב, ואם ילדים מאפשרים שגופת הוריהם

תישרף, הם חוטאים בזה כלפיהם, וחטאם חמור כל כך עד שלא יוכלו לכפר עליו לעולם. השרפה היא חילול כבוד מובהק. ירמיהו הנביא מקלל את נביאי השקר. ומהי הקללה? הוא מקללם ששייג אותם הגורל שהשיג את צדקיהו המלך, שמלך בבל קלה את גופתו באש, ושרפה זו גרמה לחילול כבודו. היינו גם אחרי שמת - אפשר היה לחלל את כבודו באמצעות שרפת גופתו.

יותר מאוחר, הפכו הרומאים את שרפת הגופה לדרך עבודת אלילים. טיטוס, השליט הרומי ששרף את בית המקדש, מסר את עצמו לשרפה, וציווה לפזר את אפרו על פני הים, כדי "שה' לא ימצאהו אחרי מותו וכך לא יוכל להענישו" (בבלי, גיטין נו ע"ב). עד כמה חמורה שרפת גופה לומדים גם מקביעת אמוראים במסכת שבת (בבלי, שבת מג ע"ב) שלפיה אם פרצה דלקה בשבת, וידוע שבמקום העולה באש נמצאת גווייה של יהודי - יש להצילה מן האש, אפילו נדרש לשם כך חילול השבת. חילול שבת לצורך פיקוח נפש - אין כאן. הרי הנפש עזבה את הגוף זה כבר. ההיתר לחלל שבת להצלת הגווייה - מעיד עד כמה חמור העוול הנגרם לאדם שגופתו אינה נקברת באדמה אלא נשרפת.

במסכת בבבא בתרא (קכא ע"ב) מוסבר שט"ו באב נקבע ליום טוב, כי ביום זה בוטל האיסור שהטיל אדריאנוס על קבורת חללי ביתר. ביטול הצו אפשר לאסוף את גופות החללים שהיו פזורות על פני השדה ולהביאן לקבורת ישראל. החסד בהבאת החללים לקבורה קיבל ביטוי גם בברכת המזון, בהוספת ברכת 'הטוב והמטיב'¹⁷.

אי אפשר אפוא להגזים במידת הקפדנות שבה חייבים להזהיר מפני הבאת נפטר לשרפה. מלבד כל התיאורים שמהם עלה שהקבורה באדמה היא הדרך היהודית, יש בתורה ציווי מפורש, היינו הקבורה היא מצווה דאורייתא: "כִּי קָבֹר תִּקְבְּרֶנּוּ" (דברים כא, כג) - בהימנעות מקבורה מבטלים מצוות עשה מן התורה. וכיוון שהציווי חמור, ולפי התורה האדם חייב אחרי פטירתו להיטמן באדמה, מי

17. עבודה מפורטת העוסקת בעניין שרפת המתים כתב רבה של אלטונה הרב ד"ר לרנר ז"ל, והיא התפרסמה בחיבורו שכתרתו "חיי עולם".

שמונעים ממנו להיקבר בה מתחייבים בעבירה דאורייתא¹⁸.

חומרת השרפה קשורה גם לתוצאת הפעולה: המת שנשרף מאבד את הסיכוי לזכות בתחיית המתים. לכל השותפים בשרפה יש חלק בעבירה החמורה: הם הורגים את נשמת המת, ובד בבד מביעים כפירה בהישארות הנפש ובתחיית המתים. הם מצטרפים לשורת האפיקורסים.

אומנם את אפרו של השרוף וגם את גוף המתאבד חייבים לקבור, אך אין להטמינם באותה מידת כבוד שחולקים לכל מת אחר, וכן אסור להספידם (שולחן ערוך יורה דעה הלכות אבלות שמה).

יש קהילות שומרות מצוות שאינן מקבלות לקבורה צנצנות אפר השרפה של מתים שנשרפו מבחירה. שאלה לגבי מקרה כזה הופנתה אליי בעבר והבאתי את הכרעתי בפני הרב חיים עוזר גרודז'נסקי [זצ"ל], והוא הצטרף בכל נפשו ובכל מאודו לפסק ההלכה שלי, ובתשובה מפורטת דן בנושא באריכות.

גם בשולחן ערוך מובא שמי שציווה לפני מותו שלא יקברוהו – לא שומעים לו (שולחן ערוך יורה דעה הלכות אבלות שמה). הלכה זו מבוססת על דברי התלמוד: "האומר אל תקברוני אין שומעים לו" (בבלי, כתובות מח ע"א).

בפרקי דרבי אליעזר (פרק כא) נאמר שאדם הראשון לא ידע איך לקבור את בנו הבל, ומשמיים הראו לו תמונה של ציפורים הטומנות באדמה ציפור שמתה, והוא הבין שעליו לנהוג באותה הדרך ולהביא את בנו לבית עולמו – באדמה.

18. וכן מובא בירושלמי: "כי קבר תקברנו" – זו מצוות עשה" (ירושלמי, נזיר פ"ז ה"א), וכן נקבע ברמב"ם משנה תורה ספר שופטים הלכות סנהדרין פרק טו הלכה ח.

יא

קבורה בארץ ישראל

מן התורה אנו למדים על החשיבות הרבה שייחסו אבותינו לקבורה בארץ ישראל דווקא ועל הכמיהה לזכות בה. לעיל הזכרנו שיעקב השביע את יוסף שיעלה את גופתו ארצה ויקבור אותה במערת המכפלה. גם יוסף השביע את אחיו להביאו לקבר ישראל, באדמת ארץ ישראל:

"פֶּקֶד יִפְקֹד אֱלֹהִים אֶתְכֶם וְהֶעֱלֶתֶם אֶת-עַצְמֹתַי מִזֶּה" (בראשית ג, כה).

יוסף מבקש מאחיו: כאשר ה' יפקוד [=יזכור] אתכם, אזי אל תשכחו לקחת איתכם את עצמותי, כדי להטמין בארץ ישראל.

התורה מספרת לנו שמשנה דאג שהשבועה תקוים: "וַיִּקַּח מֹשֶׁה אֶת עַצְמוֹת יוֹסֵף עִמּוֹ כִּי הִשְׁבַּע הַשָּׂבִיעַ אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר פֶּקֶד יִפְקֹד אֱלֹהִים אֶתְכֶם וְהֶעֱלִיתֶם אֶת עַצְמֹתַי מִזֶּה אִתְּכֶם" (שמות יג, יט).

הגמרא בכתובות מעירה כי קבורה בארץ ישראל כמוה כקבורה תחת המזבח הא־לוהי:

"כל הקבור בארץ ישראל כאילו קבור תחת המזבח" (כתובות קיא ע"א).

ובתלמוד הירושלמי נמצא אישור למנהגנו לשים בארונותיהם של הנפטרים, שקית קטנה ובה קומץ מאדמת ארץ ישראל: "כיון שמגיעים לארץ ישראל הן נוטלין גוש עפר ומניחין על ארונו שנאמר 'וְכָפַר אֲדָמָתוֹ עִמּוֹ' (דברים לב, מג)" (ירושלמי, כלאיים פ"ט ה"ה).

נראה אפוא שהגמרא מבינה שמשמעות פסוק זה משירת האזינו, שעליו התבססה בדבריה, היא שבקבורה באדמת הקודש, זוכים המתים לסליחה ולכפרה; ומן הראוי אפוא יהיה לפזר על כל ארון מקצת אדמת ארץ ישראל, כי לנמים לעד זאת עשויה להיות הרווחה גדולה. הוספה של אדמת ארץ ישראל

לארון המתים מוזכרת גם בשולחן ערוך (יורה דעה הלכות אבלות שסג), וגם שם הדברים מסתמכים על מדרש לפרשת ויחי.

יב

האבלות

לפי דברי אמוראים בגמרא וגם לפי קביעת הרמב"ם¹⁹, האבלות על נפטר היא מצווה דאורייתא. הם מסתמכים על דברי אהרן עקב מות בניו: "וְאָכַלְתִּי חֶטְאֵת הַיּוֹם הַזֶּה בְּעֵינַי ה'" (ויקרא י, יט), שמהם משתמע שטוב עשו בני אהרן ששרפו את חטאת ראש חודש משום שהיו אבלים. ומשה רבנו תיקן את האבל הראשי לשבעה ימים.

אבלות 'שבעה' נלמדת מאירועים שקדמו למתן תורה. אָבֵל כזה המוזכר במפורש בתורה הוא האבל של יוסף על יעקב אביו: "וַיַּעַשׂ לְאָבִיו אָבֵל שִׁבְעַת יָמִים" (בראשית נ, י); וְאָבֵל כזה שנרמז בתורה – להבנת אמוראים – הוא האָבֵל על מתושלח. ה' מגלה לנח את תוכניתו: "כִּי לַיָּמִים עוֹד שִׁבְעָה אֲנֹכִי מִמָּטִיר עַל הָאָרֶץ אֲרִבָּעִים יוֹם וְאֲרִבָּעִים לַיְלָה" (בראשית ז, ד), וכך היה: "וַיְהִי לְשִׁבְעַת הַיָּמִים וַיְמִי הַמִּבּוּל הָיוּ עַל הָאָרֶץ" (שם, י). רב, האמורא הבבלי, הסביר: "'וַיְהִי לְשִׁבְעַת הַיָּמִים וַיְמִי הַמִּבּוּל הָיוּ עַל הָאָרֶץ'. מה טיבם של שבעת הימים? אמר רב: אלו ימי אבילות של מתושלח ללמדך שהספדן של צדיקים מעכבין את הפורענות לבא" (בבלי, סנהדרין קח ע"ב).

אבלות 'שלושים' נלמדת מפרשת אשת יפת תואר, בהנחיות הניתנות ללוחם

19. בבלי, זבחים ק ע"א; רמב"ם, משנה תורה ספר שופטים הלכות אבלות פרק א.

שבוח לקחתה:

"וּבְכַתָּהּ אֶת-אֲבִיהָ וְאֶת-אִמָּהּ יְרַח יָמֵיהֶם" (דברים כא, יג)²⁰.

ואֵבֶל שנמשך שלושים יום הלכה למעשה הוא האֵבֶל על משה רבנו:

"וַיָּבֶכּוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת-מֹשֶׁה בְּעֶרְבַת מוֹאָב שְׁלֹשִׁים יוֹם וַיָּתֶמּוּ יָמֵי בְכִי אֵבֶל מֹשֶׁה" (דברים לד, ח).

ככל שהאבדה גדולה יותר - כן יש להרבות באֵבֶל; וככל שהכאב עמוק יותר - כן יש להרבות בבכי. ועם זאת יש לשים לב שלא להתאבל יתר על המידה, שכן אבלות שחורגת מן המידה הראויה עשויה להתפרש כטרוניה כלפי ה' וטענה שמשפטו אינו צודק. גם בכאבו האדם צריך להאמין שדינו של ה' צדק, ותפילת הקדיש אכן מבטאת את קבלת הדין בהכנעה ויש בה משום צידוק הדין של ההשגחה האלוהית.

האבלות היא תהליך הדרגתי. החלוקה הפנימית בתוך אבלות 'שבעה' מובאת בדברי ר' לוי: "אבל שלושה ימים הראשונים יראה את עצמו כאילו חרב מונחת לו בין כתפיו משלושה עד שבעה כאילו מונחת לו בקרן זוית מכאן ואילך כאילו עוברת כנגדו בשוק" (בבלי, מועד קטן כז ע"ב). והתהליך נמשך במעבר לאבלות 'שלושים' (שאבלות 'שבעה' כלולה בה, כמובן) ולאבלות 'י"ב חודש' (אבלות שנה מיום הפטירה; שתי התקופות שצוינו לפני כלולות בה, כנ"ל). ובתוספות (ד"ה מכאן) מובאים דברי הירושלמי: "כל שבעה החרב היא שלופה עד שלושים היא רופפת לאחר י"ב חודש היא חוזרת לתערה ולמה הדבר דומה לכפה של אבנים כיון שנזדעזע אחת מהן נזדעזע כולן".

מילים אלו של חז"ל מבהירות לנו למה 7 ימים" (שבעה), "30 יום" (שלושים) והחלק הנותר של שנת האבל (הנקראת י"ב חודש), מציינים שינוי הדרגתי גם בהקשר של אמירת הקדיש.

חז"ל הכירו היטב את הטבע האנושי, והשכילו לשרטט בקווים חדים להפליא תמונה מטפורית המצליחה לבטא את המתחולל בנפשו של האדם שאיבד אחד

20. וכן נקבע להלכה ברמב"ם שם פרק ו.

מיקיריו: בשבעת הימים הראשונים, צריבת הפצע נמשכת ללא הרף - החרב שלופה ופוצעת; מתום השבעה ועד תום שלושים הכאב ממשיך להיות חזק ועמוק, ועם זאת מתחילים להתעורר הרגשות המופנים לעבר החיים - החרב רופפת, הלחץ שהיא מפעילה על האדם פוחת, ואט-אט הכאב מפנה את מקומו לתוגה; עד תום השנה התוגה שוקעת אט-אט ומוטמעת בזיכרון (כעין פיעפוע [דיפוזיה]). לחץ החרב עדיין מורגש, אם כי בהפוגות ובעוצמה פחותה; ובתום השנה, נותר הזיכרון - החרב סיימה את תפקידה והיא שבה לתערה.

יג

קדיש - תפילה לשלום

את תפילת הקדיש כולה חותמת תפילה-בקשה למען השלום המנוסחת במילותיו של בלדד השוחי, אחד מרעי איוב שבאו לנחמו באבלו: "עֲשֵׂה שְׁלוֹם בְּמְרוֹמָיו" (איוב כה, ב). השלום הוא ברכה, הן לחיים הן למתים, וכשמתגלע ריב בין החיים לבין עצמם, נגזלת מנוחת המתים בקבריהם. יעקב אבינו חשש שאחרי מותו תיגזל ממנו מנוחתו בשל ריב מסוג זה, ולכן הביע משאלתו, שבמקום שעלולה לפרוץ מריבה - שמו לא יוזכר: "בְּקֶהְלָם אֶל תִּתְּחַד כְּבֹדִי" (בראשית מט, ו). בסופו של דבר, מחלוקת מביאה אף לחילול הא-לוהות עצמה ולכן אנו מקשרים בין סיום הקדיש לבין פתיחתו. "יתגדל שם ה' ויהי שלם".

בהקשר זה חשוב להזכיר ששם ה' אינו יכול להיות לא גדול ואף לא שלם, כל עוד מלחמה לנו עם עמלק: "אין השם שלם ואין הכסא שלם עד שימחה שמו של עמלק כולו" (רש"י על שמות יז, טז). הלכך אנו ממתפללים "עושה שלום במרומיו הוא יעשה שלום עלינו". "עושה שלום במרומיו" - יהי לרצון שיערוב לשלומנו על ידי השמדת עמלק, אזי גם גדולת שמו וגם שלמותו תהיינה מובטחות. "הוא יעשה שלום עלינו" - גם עלינו מוטלת החובה לפעול למען השלום. עלינו לדאוג שהשלום ישרור בינינו לבין עצמנו, כי קיומנו תלוי בשלום. "שלום" איננו עניין של

נוחות בעלמא. השלום קדוש והוא מסמל את שם ה', שכן במקרא אנו מוצאים שהאל-ל מכונה [גם] בשם שְלוֹם:

"וַיָּבֶן שָׁם גִּדְעוֹן מִזְבֵּחַ לַה' וַיִּקְרָא לוֹ ה' שְלוֹם" וגו' (שופטים ו, כד).

גם התורה נושאת את כנוי הכבוד "שלום":

"דְרָכֶיהָ דְרָכֵי נֵעַם וְכָל נְתִיבוֹתֶיהָ שְלוֹם" (משלי ג, יז).

מדרש מעניין מספר שבריא את האדם, שה' תכנן ונועץ בפמליה של מעלה בעניינה, עוררה בעולמות העליונים מחלוקת. לא הכול היו תמימי דעים בעניינה. ה'אמת' וה'שלום' התנגדו לבריאתו. לדברי ה'אמת' - האנושות תהיה נגועה בשקר ובכזב, ולא תנחיל כבוד לא-ל, אם לא למטה מזה; ולדעת ה'שלום' האדם מטבעו יהיה קנאי ומחרחר ריב, ואם ייברא - לא יוכל לשרור שלום בעולם.

רק ה'חסד' האמין באדם שייברא ותמך בהחלטה. הוא היה משוכנע שהיצור האנושי יגמול חסד, ואם כן, בוודאי ראוי להיברא, ולא זו בלבד אלא שכל העולם יפיק תועלת מהצטרפותו לבריא. הבורא יצר את האדם והורה ל'אמת' לעזוב את הספרות השמימיות ולרדת ארצה.

לכאורה, מדוע ה'הורדה בדרגה' נגזרה רק על ה'אמת'?! הרי ה'שלום' גם הוא התנגד לבריאת האדם, ומדוע עליו לא נגזר שייענש?! ייתכן שיסוד התשובה - בתיקון ההבנה העולה מן השאלה: אין מדובר ב'עונש', ולכן אין לטעון ל"יחס מפלה". הסתייגותם של השניים מהרעיון לברוא אדם - אינה שרירותית ואיננה גחמה בעלמא; וההסברים להסתייגות - אי אפשר לדחותם על הסף. יש בהם מן הצדק. דברי ימי העולם מלמדים שבעולם פועלים תדיר כוחות חשוכים המשבשים את הרמוניית החיים, זורעים שנאה ומחוללים מהומה ומדון. את הכוחות האלה מפעילים בני האדם, באמצעות שקרים ודרכים נלוזות אחרות שהם מאמצים לעצמם. הם משתלחים אלו באלו, מתפלגים ומחרחרים ריב בינם לבין עצמם, וב"כישרון" רב "מצליחים" לדרדר את העולם לתוהו ובוהו. הסכנות אמיתיות, וה' לא התעלם מהן ולא ביטל את דברי המתנגדים, אלא נקט "רפואה מונעת": הוא הורה ל'אמת' לרדת ארצה - לא כדי להענישה אלא כדי שתפעל בקרב בני האדם. מריבות תהיינה, אין ספק, אבל כשתפרוצנה - ה'אמת' שתהיה בארץ תוכל לדאוג שלא יהיו מריבה סתמית, תככים והטחת האשמות שווא

וכדומה, אלא מחלוקות לשם שמיים: דעות מנוגדות יושמעו, ואפילו בחריפות, אבל מטרת הדיונים והוויכוחים, סוערים ככל שיהיו, תהיה אחת – ליבון האמת. יש מקרים שבהם הפולמוס מתבקש ונחוץ, צו השעה, כגון כשיופיעו יסודות המעיזים לפגוע במצוות אבל עוטפים את שאיפות החידוש שלהם בצורכי השעה. ברם, התורה לא ניתנה לתקופה מוגדרת ולא עבור חוג מסוים. היא ניתנה לכל היהודים והיא אחת – ולתמיד. היא נצחית. בתוך היהדות האמינה, הנאמנה, המאמינה והאמיתית אין מקום לחידושים ולפרשנויות חדישות. כל אלה מקומם בעולם הרפורמה. רפורמה משמעותה: **הכחשה, עריקה מן היהדות העתיקה והמסורתית והתנכרות אליה.**

הסכנה הטמונה בהתרחקות מן המסורת ובחידושים בתחום הדת איננה נחלת העידן המודרני בלבד. כבר ישעיה הנביא זיהה אותה. הוא הבחין במחלוקות האידאולוגיות והמדיניות בין המלך הצדיק חזקיהו, שהיה כרוך אחרי המסורת הישנה, ובין שבנא אשר על הבית, שביקש להסתגל למציאות המתחדשת ומשתנה תדיר, והשמיע באוזני העם אזהרה חמורה כנגד כל המחדשים:

**"וַיִּקְרָא אֶדְנִי ה' צְבָאוֹת בַּיּוֹם הַהוּא לְבָכִי וּלְמִסְפָּד וּלְקִרְחָה וּלְחָגֹר שָׁק׃
וְהִנֵּה שָׁשׂוֹן וְשִׂמְחָה הָרֹג בָּקָר וְשָׁחַט צֹאן אָכַל בָּשָׂר וְשִׁתּוֹת יַיִן אָכּוֹל
וְשִׁתּוֹ כִּי מָחָר נָמוּת׃ וְנִגְלָה בְּאַזְנֵי ה' צְבָאוֹת אִם יִכָּפֵר הָעוֹן הַזֶּה לָכֶם
עַד תִּמָּתוֹן אָמַר אֶדְנִי ה' צְבָאוֹת" (ישעיה כב, יב-יד).**

גם הגמרא (בבלי, יומא פח ע"א) מצטטת את דברי הנביא האלה בהקשר של חילול השם ושל המכשיל את הרבים.

על הדרך בין היהדות הוותיקה לחדשה, ניצבת האמת כתמרור. עליה להורות לנו את הדרך ולשמש חלוץ.

בהיכנסנו לתוך הקרב, האמת תעמוד לימיננו ותהיה הנשק היעיל ביותר. וכאשר ניאבק למען העקרונות הקדושים של האמת, מובטח לנו שהמערכה תסתיים בשלום, כפי שאנו לומדים מחכמינו הלל ושמאי ומבתי המדרש שהקימו. בעניינים רבים חלקו אלו על אלו, ובמקרים רבים גם בתום הדיון והוויכוח לא הגיעו להסכמה. ועם זאת, שניהם חתרו להשגת האמת, ומחלוקותיהם היו

מבורכות, ומעולם לא פגעו ביחסים ביניהם ולא עוררו שנאה חלילה, כפי עדות המשנה:

"אף על פי שאלו אוסרים ואלו מתירין, אלו פוסלין ואלו מכשירין - לא נמנעו בית שמאי מלישא נשים מבית הלל ולא בית הלל מבית שמאי; כל הטהרות והטומאות שהיו אלו מטהרים ואלו מטמאין - לא נמנעו עושין טהרות אלו על גבי אלו" (יבמות א, ד).

הוויכוחים החריפים התנהלו מתוך כבוד הדדי, ואפילו למעלה ממנו, כפי שהתלמוד הבבלי מעיד על מנהגם של בית הלל:

"שלוש שנים נחלקו בית שמאי ובית הלל... יצאה בת קול ואמרה: אלו ואלו דברי א־לוהים חיים הן, והלכה כבית הלל... וכי מאחר שאלו ואלו דברי א־לוהים חיים - מפני מה זכו בית הלל לקבוע הלכה כמותן? מפני שנוחין ועלובין היו, ושונין דבריהן ודברי בית שמאי. ולא עוד, אלא שמקדימין דברי בית שמאי לדבריהן" (בבלי, עירובין יג ע"ב).

מחלוקות שאינן לשם שמיים - אינן נושאות ברכה, ואדרבה הן הוות אסון, ודוגמה מובהקת למחלוקת מסוג זה היא המחלוקת של קורח ועדתו כנגד משה רבנו, שסופה ידוע.

ערכו של השלום רב כל כך, ולכן את תפילותינו אנו חותמים ב"פזמון החוזר" של בקשה לשלום: "עושה שלום במרומיו...". ה'שלום' נמצא אצל הקב"ה תדיר, ואנו מייחלים שה' יאפשר לו לרדת אלינו ולהצטרף ל'אמת' שכבר ירדה מקדמת דנא, ושניהם יחד יביאו את הגאולה לאנושות הסובלת. את הכמיהה הזאת ביטא נעים זמירות ישראל: "אֶמֶת מֵאֶרֶץ תִּצְמַח וְצֶדֶק מִשָּׁמַיִם יִשְׁקֹף" (תהלים פה, יב).

אם נבין שהקדיש הוא תפילה לשלום ונאמר אותו מתוך כוונה לבקש שלום על כולנו - הקדיש יהיה שבח לנפטרים וברכה לחיים.

בתום אמירת הקדיש השומעים עונים "אמן". הגמרא מסבירה שמשמעות האותיות **אמן** - א־ל מֶלֶךְ נֶאֱמַן (בבלי, סנהדרין קי); ומבררת מהי אותה צדיקות של

עם ישראל, שבזכותה ייפתחו לפניו שערי גן העדן, כמאמר הנביא ישעיה:

"פִּתְחוּ שְׁעֵרִים וַיָּבֹא גֹי צַדִּיק שְׁמֵר אֱמָנִים" (ישעיה כו, ב).

"אמר ריש לקיש כל העונה אמן בכל כחו פותחין לו שערי גן עדן, שנאמר (ישעיה כו, ב) 'פִּתְחוּ שְׁעֵרִים וַיָּבֹא גֹי צַדִּיק שְׁמֵר אֱמָנִים' - אל תיקרי 'שומר אמונים' אלא 'שאומרים אמן' (שבת קיט ע"ב) - עניית אמן היא-היא הצדיקות הפותחת שערי שמיים.

באמירת "אמן" אנו מעידים על עצמנו שאנו שמים את מבטחנו בקב"ה, שנאמן לקיים הבטחותיו, ויביא לנו את הגאולה במהרה בימינו. וגם ידוע לנו כי הוא מוכן לתגמל אותנו עבור מעשינו הטובים, שאומנם אנו מחויבים לעשותם כמו עבדיו של מלך, וכי בעולם הבא ישלם לנו את מלוא שכרנו, שכן הוא:

נאמן לשלם שכר לצדיקים.

ערוך השולחן (סימן נו סעיף ח) מסביר שסיום הקדיש ב"עושה שלום" וב"יהא שלמא רבה" נועד להקל על המתפלל את הפרדה מבית הא-לוהים ואת המעבר לחיי היום-יום, על כל מעמסותיהם, דאגותיהם ותוגותיהם; אלא שבסוף התפילה מוסיפים תפילת תתקבל ויהא שלמא רבא משום שהשלום הוא עמוד העולם. אחר גמר התפילה כשאנו צריכים לצאת לחיי היום יום אנו מבקשים מהשם יתברך שיהיה שלום בתוכנו ומוסיפים עושה שלום במרומו וכו'... דמתחילה מבקשים שיהא שלום בינינו ואחר כך מבקשים שאף אם חלילה תפרוץ איזה מחלוקת יסייע לנו הקב"ה לעשות שלום כמו שהוא עושה שלום במרומו בין שני הפכים. כך הסביר הטור עושה שלום במרומו על שם המלאכים שהם אש ומים ואין אחד מכבה את חברו... ולזה אומרים אף שהגיע המחלוקת בשינוי דעות לשני הפכים מכל מקום יסייענו לעשות שלום.

יד

קדיש – הַצְהָרַת "אֲנִי מֵאֲמִין"

יש לקדיש משמעות עמוקה יותר ותכלית ייחודית לחלוטין, שהרי עליה להכריז ולהדגיש ביתר שאת את ה"אני מאמין" המשכנע, את ההכרה שלנו ואת עומק הטלת העוגן שלנו בתוך האמונה.

בתפילתנו אנו משבחים את "אֱלֹהֵי אַבְרָהָם, אֱלֹהֵי יִצְחָק ואֱלֹהֵי יַעֲקֹב". מבחינה לשונית ניתן היה לקצר את נוסח השבח ולומר בפשטות: 'אֱלֹהֵי אַבְרָהָם, יִצְחָק ויעקב'. מה מטרת החזרה משולשת על שם ה'?

ניתן להציע הסבר כזה: ברור שהאמונה באל היא אצלנו בראש ובראשונה, מסורת בת ארבעת אלפים שנה. אנו מאמינים באל היחיד, כי כך האמינו אבותינו ומשום שהורישו לנו אמונה זו. אולם אסור לנו להגביל את עצמנו למסורת בלבד: הרבה יותר נכון יהיה שנשאף לגלות את האל העצמי שלנו. הווה אומר, להעמיק את הכרתנו הדתית ואת הגותנו המוסרית והפילוסופית, ולמצוא בכוחות עצמנו את הדרך לקב"ה, ואז נרגיש את האלוהים ובעצמנו נבינו, במידה שיצור אנוש אכן מסוגל להבין את האל. ודע את בוראך. מוטל עלינו לעבוד את ה' מתוך שכנוע עצמי. ועל כן כתובה המילה אֱלֹהֵי לפני אזכור כל אחד מן האבות, כי אברהם בוודאי גילה את האמונה בעצמו, ושני האבות האחרים – כל אחד מהם קיבל מאביו אמונה ופיתח אותה והוסיף עליה ובנה אמונה משל עצמו. זאת גם צוואתו האחרונה של דוד המלך לבנו שלמה: "דַּע [בעצמך] אֶת־אֱלֹהֵי אָבִיךָ וְעַבְדֵהוּ בְּלֵב שָׁלֵם וּבְנֶפֶשׁ חֹפֶצָה" (דברי הימים א כח, ט).

"אִם תִּדְרֹשׁנוּ יִמְצָא לָךְ [תמצאנו בקלות] וְאִם תַּעֲזֹבנוּ יִזְנִיחֶךָ לְעַד" (שם). מכאן נובע בבירור שדוד ביקש מבנו שימשיך את מחקר ה', יעמיקו ויעלהו ולא ייצמד לדוגמאות המסורתיות בלבד.

כן דיבר משה בשירת "אֶזְרָא" [=שירת הים (שמות טו, א-יח)] "אֱלֹהֵי אָבִי וְאֶרְמָנָהוּ" (שמות טו, ב) – "הוא אֱלֹהֵי אָבִי, אבל ברצוני להעלותו, בכוחותיי

הרוחניים אני, עוד ליתר רוממות, לפארו עוד ביתר הכנעה ולהבליטו עוד ביתר שאת" (לפי הסברו של הרב ש' ברויאר זצ"ל).

אומנם אם יהיה לנו יסוד סביר להניח שעלה בידינו להגיע לדרגת האמונה השלמה של אבותינו - נהיה מאושרים, ואושרנו יהיה מוצדק ביותר, שכן השגנו "מדרגה" גבוהה עד מאוד; ואולם אסור שנראה במדרגה זו את היעד, את סוף תהליך העלייה, אלא נקודת מוצא ללימוד נוסף ולהתעמקות יתר.

חקר הא-לוהות הוא איך-סופי בדיוק כפי שהא-ל עצמו הוא איך-סופי. אילו נקבע שחיינו יימשכו אלף שנים, ואילו במשך כל השנים היינו עוסקים יומם ולילה בחקר זה ומשקיעים בו את כל הגותנו ומאמצינו, תמיד היינו מגיעים לאותה המסקנה, שהרמב"ם היטיב לבטאה במילותיו: "תכלית הידיעה שנדע שלא נדע"²¹, ובמילים פשוטות: אנו יודעים שאיננו יודעים כלום. מתברר שידיעה-מסקנה זו אינה צומחת בנו מאליה. כדי להגיע אליה נדרש מאיתנו עמל. עלינו להרבות בלימודים, במחקר ובדרישה, כפי שרומזות האותיות **שמע**, שמשמעותן **"שִׁאוּ מָרוֹם עֵינֵיכֶם"** (ישעיה מ, כו). באותיות שמע אפשר למצוא רמזים נוספים. הן מרמזות לשדי מלך עליון, והן עשויות לרמז (אומנם בהיפוך הסדר) גם לעול מלכות שמיים.

הינה גם משה, לאחר שכבר שהה 40 יום אצל ה' בשמיים, היה קרוב אל הקב"ה יותר מכל אדם שחי על פני האדמה - לפניו וגם אחריו - כפי שמעידה התורה: **"פֶּה אֶל פֶּה אֶדְבָּר בּוֹ"** (במדבר יב, ח) - וראה את הא-ל באספקלריה מאירה; ביטא את פסגת שאיפותיו בבקשה שהפנה לה': **"הֲרֹאֵנִי נָא אֶת כְּבוֹדְךָ"** (שמות לג, יח), אך ה' השיב בשלילה: **"וְרָאִיתָ אֶת-אַחֲרֵי וּפָנֵי לֹא יֵרָאוּ"** (שמות לג, כג) - אין ביכולתך להתבונן בישותי. נראה שזוהי המחשבה העמוקה של הישנות **"א-לוהי אברהם א-לוהי יצחק וא-לוהי יעקב"** בתפילה. בזה יתועד שיצחק לא הגביל עצמו להיזון מן האמונה של אביו אברהם ולהסתפק בה, אלא עוד הוסיף להגות ולחקור בה תדיר כדי שהוא לבדו יגיע וירכוש לעצמו את אמונתו, וגם בנו יעקב המשיך בדרך זו ועמל והתעמק כדי לקנות את אמונתו שלו. עלינו ללמוד מאבותינו ולצעוד בדרכם של יצחק ויעקב ולמצוא את אמונתנו מתוכנו בכוחות

21. לא ידוע לנו מקור זה בדברי הרמב"ם נמצא בספר "בחינות עולם".

עצמנו. את "אני מאמין" - אמונתם של אבות אומתנו וגם אבותינו שלנו נקבל, והיא תהיה הבסיס. על הבסיס הזה נבנה בעצמנו סולם מדרגות משלנו ובו נעלה שלב-שלב ונתקדם בחקר הא-לוהות, למען הגִבּוֹה עוד לתוך הספרות הא-לוהיות ולמען חֲזֵק עמודי אמונתנו.

כל אחד משלושת אבות האומה טבע באמונה דפוס ייחודי לו: הפן הייחודי לאברהם - הוא ה'חסד', כרחום ורב חסד; ליצחק - ה'פחד'; וליעקב - ה'אמת': "תִּתֵּן אֶמֶת לְיַעֲקֹב חֶסֶד לְאַבְרָהָם" (מיכה ז, כ); "לֹאִלֵּי אֱלֹהֵי אָבִי אֱלֹהֵי אַבְרָהָם וּפָחַד יִצְחָק הָיָה לִי" (בראשית לא, מב). שלושה עיקרי אמונה הנחילו לנו אבותינו - 'פחד', 'חסד' ו'אמת' - ואנו נרצה לצרפם זה לזה לכדי יחידה אחת, עמוד התווך של אמונתנו.

לאחר פטירת אבותינו שומה עלינו להגיע לידי הכרה, שחובתנו הקדושה והאצילה ביותר תהיה להעשיר ולהעמיק מורשה רוחנית זו, כדי להוסיף ולעלות במעלות האמונה.

ממדים אלה באים לידי ביטוי בצורה ברורה בתפילת הקדיש הבנויה הדרגתית. "יתגדל ויתקדש שמה רבא" [=שמו הגדול] יתברך, וישתבח, ויתפאר²².

באמירת הקדיש מובטח שבראש ובראשונה נדבק בעיזבון האבות המקודש, כי בו אנו רואים עמוד תווך של חקר אמונתנו ושלמותה וכן נחתור להתרומם לגבהים נוספים ולהיכנס, במלוא העוצמה, ל"פרדס" האמונה.

22. לא זכיתי להבין כוונתו [שאול דוד בוצ'קו].

טו

לנצח

בוודאי לא נטעה אם נטען שיש בתפילת הקדיש, עוד היבטים אחרים. התורה אומרת: "כִּי לֹא יִרְאֶנִי הָאָדָם וְחַי" (שמות לג, כ) - לא יראני האדם ועם זאת יישאר בחיים. לעניין זה מעירים חז"ל, כי בעת ההתגלות בסיני, כאשר ישראל ראו את פני השכינה, פרחו נשמתם - הם נשארו ללא רוח חיים, אך יותר מאוחר נשמתם חזרה אליהם.

לפסוק הנ"ל מעירים חז"ל: בחייהם אינם רואים אבל במיתתם רואים. הגוף האנושי עטוף ערפל ומגושם מכדי שיהיה ראוי לראות בעיניו הארציות, קצרות הראי, את השכינה.

בהיפרד הנשמה מן הגוף, ובחזרתה - כמו ילד לאביו - ליוצרה, אזי זורח בה אור חדש, וביכולתה להבחין במה שנמנע ממנה בימי חייו של האדם. "עולם הבא... צדיקים יושבים ועטרותיהם בראשיהם ונהנים מזיו השכינה" (בבלי, ברכות יז ע"א). עכשיו, ברגע ראותה את הא-ל, האם לא יהיה על הנשמה לפרוץ מתוך התלהבות והתפעלות יתרה ולפצוח בשיר שבח לה' יתברך, ב"שירה" כזאת שהאדם בימי חלדו לא נדרש לבטאה, שהרי עד כה לא חווה חוויה כזו או דומה לה?!

יתר על כן, הנשמה חייבת להודות ליוצרה על ששחרר אותה מהכבלים של השפלות הארצית ומעולם המרמה ועל שצירפה אליו לספרות השמימיות, לנצחיות, שם היא נגאלת סוף-סוף מכל סיכוני החיים, מכל הייסורים והתוגות, הדאגות והאכזבות, ושם תמצא, אחרי נדודים בדרכי תוהו ארוכות ופתלתלות, את מנוחתה ואת אושרה הנצחי.

אולם הנשמה אינה מסוגלת לדבר ולא לבטא בעצמה את תחושתה הקדושה ומלאת היראה. הלכך עלינו לבטא את רגשותיה במקומה, ואת זאת נעשה באמצעות הקדיש: "יתגדל ויתקדש שמיא רבא". אנו מפארים ומשבחים את ה'

בשם אבותינו, ומודים לו על כל הטוב שהעניק לאבותינו בימי חייהם, ועכשיו מרבה להם במידה כפולה ומכופלת בחיי הנצח:

ויצרור בצרור החיים את נשמתם...

טז

קדיש וקידוש השם

דברי הנביא:

"...שִׁפְטוּ נָא בֵּינִי וּבֵין כְּרָמִי... מְדוּעַ קוֹיָתִי לַעֲשׂוֹת עֲנָבִים וַיַּעַשׂ בְּאֲשִׁים... וַיָּקֻז לְמִשְׁפַּט וְהָיָה מִשְׁפַּח לְצַדִּיקָה וְהָיָה צַעֲקָה" (ישעיה ה, ג-ז).

שפטו, אנשי ירושלים, ביני ובין הכרם הנהדר. האם יכולתי להשקיע בטיפוחו יותר משהשקעתי?! האם היה מעשה שנמנעתי מלעשותו למענו?! כיכיתי לחריצת משפט - אך הגיעה הפרת משפט, לצדק - אך הגיעה זעקת שבר...

לכן יצא עמי לגלות, "וּכְבוֹדוֹ (האצילים, יהיו) מִיָּדִי רָעַב וְהִמּוֹנוֹ צָחָה צָמָא" (ה, יג).

אז יהיו בני האדם שחוחים, האנשים מושפלים ומבטי הגאים [החשים עצמם נשגבים] יושפלו... "וַיִּגְבַּה ה' צְבָאוֹת בְּמִשְׁפַּט וְהָאֵל הַקָּדוֹשׁ נִקְדָּשׁ בְּצַדִּיקָה" (שם, טז) - אבל אֵלֹהֵי הַצְבָּאוֹת יורם על ידי המשפט הפועל מטעמו, והאֵל הַקָּדוֹשׁ יהיה מקודש ומהולל ביתר שאת באמצעות הצדק.

הנביא מציין שתי דרגות של הרוממות האֵלֹהִית: הראשונה - "משפט" (עריכת משפט), ומעליה - "צדקה" (צדק). בני האדם נחלקים לשתי קבוצות, וכל קבוצה תורמת לרוממות האֵל או לקידוש השם באחת משתי דרכים - הנגזרות מן הדרגות האלה.

הקבוצה הראשונה - קבוצת המשפט - כוללת חוטאים המפנים לה' עורף, מזלזלים במצוותיו, נדים בדרכי תוהו וכושלים בהן. במעשיהם הם מאלצים את הקב"ה להעמידם למשפט ולנהוג בהם במידת הדין המדויקת. התנהלותם ומשפטם שבא בעקבותיה, מלמדים אותם וגם את העולם כולו שה' הוא המנהיג את העולם, והאדם אינו רשאי לעשות בעולם כראות עיניו ולהימשך אחר רצונותיו ולהיענות לפיתויי יצריו התאוותניים. בבוא היום - שום תירוץ לא יציל אותו, יבואו עימו חשבון, והוא ייענש כפי הראוי לו.

הקבוצה האחרת - קבוצת הצדקה והצדק - כוללת אנשים שמקפידים לעשות מעשים חיוביים ופעילים, לקיים מצוות, לנהוג ביושר ובכנות ולנהל אורח חיים מוסרי בשלמות. תרומתה של קבוצה זו ל'קידוש השם' אין גדולה ממנה.

הדרך שמבטיחה ששם ה' יתקדש ויתעלה היא הדרך הכוללת נאמנות ללא גבול, קיום קפדני של מצוות התורה והפצה ברבים של רעיונותיה הא-לוהיים הנשגבים - אין טובה הימנה. הצעידה לאורכה תביא את האדם למצב של מילוי שליחות כוהנית כשליחא דרחמנא, כשגיריו של ה' בחתירה מתמדת עד להגעה לשיא "וְאַתֶּם הַדְּבָקִים בָּהּ אֶל־לִהְיֶכֶם" (דברים ז, ד) - דבקות שלפי דברי חז"ל פירושה אימוץ מושלם של מידות הא-ל: "מה הוא רחום אף אתה רחום" (לא חיקוי חיצוני בעלמא אלא הפנמה שלמה ואמיתית).

מצב זה, שבו האנושות מקבלת על עצמה את ריבונות התורה, מאפשר לקב"ה להשליט עליה את ה"צדקה" - צדק ורחמים - כדי שישורר בה, באנושות, השלום, וחלקה יהיה עם האושר.

זהו קידוש השם אמיתי. כך רואה וחש העולם את גדולתו ורוממותו האמיתיות של הא-לוהים, שגדולתו הולכת וגדלה עם גדולת האנושות, וקדושתו קשורה בקשר הדוק לחסד שהוא גומל ולמידת הרחמים שבה הוא מנהיג.

גדולת ה' לא מתבטאת בעונשים כבדים או בגמול נקמני אלא דווקא במידותיו ה"רכות" שבשלוש עשרה מידות שמזכיר משה רבנו (שמות לד, ו-ז): מתנות [אָרָה; אִפִּים], אהבה [נִצֵּר חֶסֶד] ורחמים [וְרַב חֶסֶד].

את הרעיון הזה מדגיש הנביא במילים: "וַיִּגְבֶּה ה' צְבָאוֹת בְּמִשְׁפַּט וְהָאֵל הַקָּדוֹשׁ נִקְדָּשׁ בְּצִדְקָה" (ישעיה ה, טז). באמצעות "משפט" קשוח וחסר רחמים,

הקב"ה עולה לגבהים; והאנושות שעדיין יכולה להסתכל, רואה את "היד החזקה" - בעונש שבוצע. ואולם צעדי העונש, עם כל השפעותיהם הכואבות, אין בכוחם לגרום לקידוש השם כלל. הרי אמצעים כאלה זרים אף לה' עצמו, והוא משתמש בהם רק במקרים קשים במיוחד שבהם הוא מגיע למסקנה ששום דרך אחרת לא תועיל, וכשהוא עושה זאת הוא מתמלא כאב וצער. גורל הנידונים לעונש נוגע לליבו ומסב לו עוגמת נפש עמוקה. ליבו עם הנידונים. כאבם - כאבו.

לעומת זאת כשהוא פועל ב"צדקה" - צדק ורחמים - ה' שמח בחלקו, ורק אז הוא חש שהוא זוכה לכבוד: "...יתקדש שמיא... וימליך מלכותיה...". רק כאשר תכיר בו האנושות ללא הסתייגות ותעצב את חייה ברוח נעלה זו, יגיע זמנו של הדיבור על 'קידוש השם' האמיתי.

במקרים מסוימים יש לראות במוות גם ביצוע גזר דין כלפי הנפטר עצמו או כלפי משפחתו, כפי שלומדים מהאמור בגמרא: "אחד מן האחין שמת ידאגו כל האחין כולן" (בבלי, שבת קה ע"ב) - אם ירד אבל על אחת המשפחות, אזי על כל אחד מבני המשפחה להטיל את האחריות למוות על עצמו, ולחפש את הסיבה למוות אצלו. "יפשפש במעשיו", כדי להסיט מיתר בני המשפחה את הסכנה הנשקפת להם מאותה "החרב המונחת", המרחפת מעליהם (מועד קטן כז ע"ב).

אם יפשפש ויבחן עצמו ברצינות הראויה, ייתכן שיגיע למסקנה המצערת שהוא משתייך לקבוצה הראשונה, לאותה קבוצת המשפט, ובמנהגו הגס באמונה או בהזנחתה כליל - אילץ את הקב"ה להטיל עליו עונש כבד שכזה - מחשבה שאינה נעימה כלל וכלל.

לא נעים - אבל פותח פתח והזדמנות: מסקנה כזאת תעורר אותו לשוב בתשובה ולתקן את המעוות, לזנוח לחלוטין את הדרך השלילית ולעבור במעבר חד לדרך הטובה; ללכת לאור התורה ולקיים את מצוותיה בשלמות ולנהל חיים תקינים ומוסריים. כך יביא לקידוש השם, אותו קידוש השם שבא לידי ביטוי בצורה כה נפלאה בתפילת הקדיש הנשגבה.

המוות הוא אות אזהרה, ועל הקדיש לשמש התראה ולהפוך לנקודת מפנה

שתצמיד את האדם לחרטה עמוקה ולתשובה שלמה, שמטרתן הסופית היא:

**"יתגדל ויתקדש שמה רבא בעלמא די ברא כרעותיה וימליך
מלכותיה".**

לעתיד לבוא, השם השלם בגדולתו ובקדושתו, יזכה להכרה, בתוך עולם,
שכולו יהיה אז מעוצב לפי רצון ה' ובו תהיה תקפה המלכות השמימית בלבד.

והציבור עונה:

"אמן יהא שמה רבא מברך לעלם לעלמי עלמא"

היינו, אמן. יהי שמו הגדול מהולל בכל העולמות העתידיים.